

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2003

Vesîle ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri*

Zekeriya GÜLER

Doç. Dr., Selçuk Ü. İlâhiyat Fakültesi

zguler59@hotmail.com

Özet

Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri adlı bu araştırmada, yirminin üzerinde hadis/ haberintahric ve değerlendirilmesi yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Esmâ-i hüsnâ, salih amel ve yaşayan bir insandan *dua talebi ile tevessül* olmak üzere üç tür tevessül ittifakla kabul görmüş ve tavsiye edilmiştir. *Melekler ile tevessül*ü de bu kategoriye dahil etmemiz mümkündür.

Zât ile tevessül başlığı altında yer alan tevessül çeşitleri, yani *peygamberler ve saliblerin Allah nezdindeki mertebesi ile tevessül, peygamberler ve saliblerin Allah nezdindeki hakkı ile tevessül* ve *vefatından sonra peygamberler ve salibler ile tevessül* ise münakaşa mevzuu olmuştur.

Zât ile tevessüle ilişkin rivayetler içinde, isnad bakımından -sayıları az da olsa- sahih hadisler olduğu gibi, hasen, zayıf ve mevzû haberler de bulunmaktadır. Bu demektir ki, ilgili rivayetler, zât ile tevessülün meşruiyetini ortaya koymaktadır. Bu türden tevessül, "başta peygamberler olmak üzere vefat etmiş olan salih zâtlar/âlimler vesile kılınarak/onların adı teberrükten anılarak Allah'tan bir şey istemek, arzu edilen bir şeyin elde edilmesi veya arzu edilmeyen bir şeyin defedilmesi için O'na dua ve ilticada bulunmak" şeklinde tarfi edilmiştir. Bu ise, "Allah'ım, falan salih zâtın/âlimin hürmetine duamı kabul eyle!" tarzındaki dilek cümlesinde ifadesini bulmaktadır. Vesile kılınan zâtın, aslında salih amel ve ahlâkıyla veya "Allah'ın ona olan sevgisiyle" tevessül edilmektedir. Tevessülün gerçek anlamı da burada saklı olmalıdır.

Giriş

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Yaratılışı itibariyle insan, hem biyolojik hem de psikolojik bakımdan âciz ve za-

* Bu makale, "Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri (Tahric ve Değerlendirme)" adıyla neşredilen (*İlam Araştırma Dergisi*, c. II, S. 1, Ocak-Haziran 1997) makalenin yeniden gözden geçirilerek geliştirilmiş şeklidir.

yıf bir varlıktır.¹ Özellikle yaşanan sıkıntı ve çaresizlikten kurtulup huzur ve gönül rahatlığı içinde yaşamak için maddî-manevî bir *vesile* aramak, insanın yapısında var olan bir duygu ve düşüncedir. Bütün nevileriyle *tevessül*, bu duygu ve düşüncenin birer tezahürü olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmasa gerekir.

Vesile ve tevessül, daha ziyade kelâm ve tasavvuf anabilim dallarıyla münasebeti olan bir konudur. Ancak kabul edilmelidir ki, özellikle münakaşa mevzuu yapılmış kelâm ve tasavvuf problemlerinin mesnedi Kur'ân-ı Kerîm ve onun vazgeçilmez yorum ve pratiği demek olan hadis/sünnet olmak durumundadır. Hadis anabilim dalını doğrudan ilgilendiren çalışmalardan birisi de, Kur'ân'dan sonraki dayanağı hadis olması gereken tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi temel İslâmî ilimlerin kullandıkları delil ve malzemelerin, teknik anlamda ne ifade ettiğini tespit faaliyeti olmalıdır. Bu tespit; tahriç ve değerlendirme faaliyetinin, hadisçinin mensubu bulunduğu anabilim dalı için olduğu kadar, diğer anabilim dallarına mensup araştırmacılar için de önemli bir hizmet olacağında şüphe yoktur. Çünkü, araştırmanın sağlıklı bir sonuca ulaşması, kullanılan delil ve malzemelerin sağlam olmasına bağlıdır. İşte, özellikle hadis, kelâm ve tasavvuf meselelerini tetkik edenlerin zihinlerini meşgul eden vesile ve tevessül hadislerinin kaynak değerini tespit faaliyeti, bu yüzden önem arz etmektedir.

Vesile ve tevessül, güncelliğini ve tazeliğini koruyan aktüel ve hassas bir konudur. Konunun tarih boyunca tartışılması, özellikle Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve Takıyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355)'nin yaşadığı hicrî sekizinci asırdan bu yana canlılığını muhafaza etmesi, bugün İslâm dünyasında yapılan te'lif ve tercüme çalışmalarının yanı sıra, basın-yayın organları vasıtasıyla kamuoyuna intikal ettirilmesi bunun açık bir göstergesidir. Bu yüzden biz, konuyla ilgili hadislerin kaynak değerini tespit faaliyetinin pratik-sosyal fayda açısından da gerekli olduğu kanaatini taşımaktayız.

Esasen vesile ve tevessül, ülkemizde akademik çalışmalara konu olmuştur. Kelâm anabilim dalında, Ali Ataç tarafından *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Tevessül* adıyla doktora tezi (İstanbul 1993), hadis anabilim dalında da Ahmet Yıldırım tarafından *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* adıyla doktora tezi (Ankara 1996) hazırlanmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (Ankara 2000) arasında çıkan bu çalışmanın *Tevessül ve Çeşitleri* başlığını taşıyan bölümü onbeş sayfadan (ss. 268-283) ibarettir. Ne var ki, her iki tezde de ilgili hadislerin/haberlerin kaynak değerini tespit faaliyetinde -belki çalışmaların tabiatı gereği- özellikle Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (ö. 1419/1999)'nin tahriç ve değerlendirmeleri pek aşılamamış ve genellikle onun verdiği bilgilerle iktila edilerek mukayeseli tetkik cihetine gidilememiştir. Tefsir anabilim dalında, İsmail Çalıskan tarafından hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Tevessül ve Vesile*

Kavramı konulu yüksek lisans tezi (Ankara 1992) ise bu yönü itibariyle çok daha zayıf kalmıştır. Bu itibarla, hadis anabilim dalında tarafımızdan yapılan *Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri* adlı bu araştırma, tahriç ve değerlendirme itibariyle ayrı bir önem taşıyış olacaktır.

B. İlgili Kavramlar

1. Vesile

Sülâsî mücerred fiillerinin ikinci bâbından (vesele-yesilu-veslen) gelen *vesîle*² kelimesi sözlükte vâsita, sebep, yol, yakınlık, derece, hükümdar nezdinde sahip olunan mevki ve mertebe gibi manalar yüklenmektedir. Çoğulu *vesîl*, *vesâil* ve *vüsül* şeklinde gelir. "*Kendisiyle başkasına ulaşılan şey*" veya "*arzu ve istekle (rağbet) bir şeye ulaşmak*" şeklinde ifadesini bulan *vesîle* kelimesi, *vasîle*³ kelimesine nisbetle daha özeldir. Çünkü *vesîle* kelimesi, etimolojik yapısı itibariyle *rağbet* manasını taşımaktadır. Nitekim vâsil, Allah'a rağbet eden kimse demektir. *Vesîle*, "*İlim ve ibadetle Allah'ın yoluna riâyet etmek, mekârim-i şerîatı istemek ve araştırmak*"⁴ veya "*Şerîatın sahibi olan Allah'a ulaşmakta takip edilen yol (zerîa)*"⁵ şeklinde de tarif edilmektedir. Yapılan tariflerden hareketle, kulu asıl gaye ve maksadına ulaştıran yani Allah'a götüren her vâsitanın *vesîle* olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, "Ey iman edenler! Allah'tan korkun. O'na yakın olmak için yol (vesile) arayın ve yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz."⁶ âyetindeki *vesîlenin*, namaz, oruç, cihad gibi Allah'a yaklaştıran ibadet ve salih ameller olduğu ulemâ arasında ittifak konusudur.

2. Tevessül

Vesîle kelimesinin tefa'ul bâbına⁷ nakledilmiş sîgası olan *tevessül*, Allah'a yakın olmak için bir vesileye sarılmak veya bir vesile ile Allah'a yaklaşmak demektir. Tabîi bu, tasavvufî manada zât ile tevessülü kabul edenlerle etmeyenler arasında yapılan müşterek bir tarifdir. Tasavvufî manada *tevessül* ise daha ziyade, başta

2 *Vesîle* ve *tevessülün* yüklendiği manalar için bk. Cevherî, *Sıbâb*, Mısır trs., c. V, s. 184; İbnü'l-Esîr, *Nibâye*, Kahire 1385, c. V, s. 185; Râzî, *Muhtârü's-sıbâb*, Beyrut 1398, s. 721; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut trs., c. XI, ss. 724-725; İbn Teymiyye, *Kâide*, Beyrut 1390, s. 48; Cürçânî, *Ta'rifât*, İst. 1318, s. 171; Sehâvî, *el-Kavlu'l-bedî'*, Beyrut 1407/1987, s. 183; Âsim Efendi, *Kâmûs*, İst. 1305, c. IV, ss. 137-138; Kevserî, *İrğâm*, İst. 1328, s. 20.

3 Kökü *vaslat* olan *vasîle* kelimesi, "kendisiyle ulaşılan şey" (mâ yûsalu bihî's-şey'u) manasına gelir.

4 Râğıb, *Müfredât*, Beyrut 1992, "vesîle" md., s. 871.

5 Mekkî, *İrşâdû's-sâri*, Mısır trs., s. 334.

6 5 Mâide/35

7 Tefîl bâbından gelen *tevessül* de *tevessül* manasında kullanılır.

peygamberler olmak üzere vefat etmiş olan salih zâtlar/âlimler-velîler vesile kılınarak/onların adı teberrüken anılarak Allah'tan bir şey istemek, arzu edilen bir şeyin elde edilmesi veya arzu edilmeyen bir şeyin defedilmesi için O'na dua ve ilticâda bulunmak⁸ demektir. Bu ise, "Allah'ım, falan salih zâtın/âlimin hürmetine duamı kabul eyle!" tarzındaki dilek cümlesinde ifadesini bulmaktadır. Bilhassa ülkemizde yaygın olan "...bi hurmeti seyyidi'l-mürselin..." veya "...bi hurmeti'l-mürselin..." tabiri, peygamberlerle tevessülü ifade ederken, "...bi hurmeti'l-Fâtîha" kalıbı da bir Kur'ân sûresi ile tevessülün ifadesi olmaktadır. Zât ile tevessülü ihtiva eden dua cümleleri içinde, "falan salih zâtın/âlimin Allah nezdindeki yeri ve mevkii (makam, mekân, câh), hakkı için, hatırına..." gibi ifadeler de mevcuttur.

Genellikle tasavvuf disiplini/terbiyesi ile yetişen ve tasavvuf tarafı ağır basan âlimler, kastettikleri mana itibariyle *tevessül*, *teberrük*, *istiğâse*, *istimdad*, *istiâne*, *istiâze*, *ilticâ*, *istişfâ'*, *teşeffu'* ve *teveccüb* lâfızları arasında bir fark olmadığını ifade etmektedirler. Burada, "İbn Teymiyye gelinceye kadar Peygamber (s.a.) ile tevessülü, istiâne ve teşeffuu inkâr eden olmamıştır." diyen Sübkî (ö. 756/1355)'nin⁹ konuyla ilgili görüşünü nakletmekte fayda vardır:

"Merâmı ifade esnasında kullanılan *tevessül*, *istiğâse*, *istiâne*, *teşeffu'*, *istişfâ'*, *tecevvüb* ve *teveccüb*¹⁰ lâfızları arasında fark yoktur. Bu noktada, kalıplardan ziyade mananın dikkate alınması icap eder. Bu lâfızlarla kastedilen mana da, 'Hz. Peygamber (vasıtası) ile Allah'tan istemek'tir (ve hüve sülûllâh bi'n-nebiyyi). Selef de bunu böyle anlamaktaydı. Bununla da, kulun, Allah nezdinde değer ve mertebesi olduğuna inandığı zât ile Allah Teâlâ'dan isteyebileceği kastedilmektedir. Kuşkusuz, Peygamber (s.a.)'in Allah nezdinde büyük mevkii, yüksek değer ve mertebesi vardır... Biz kesinlikle Allah'tan başkasından istememekte ve ondan başkasına dua etmemekteyiz. Burada sevilen zâtı (mahbûb) zikretmek veya onu büyük telâkki etmek, sadece Allah'a yapılan duanın kabulüne sebep olmaktadır. Bu tevessül şekli, sahih hadislerde yer alan, "Allah'ım! Sana ait olan her isimle ve esmâ-i hüsnâ ile senden istiyorum..." veya sâlih amellerle tevessülü ifade eden mağara hadisindeki¹¹ duasından farklı değildir."¹²

Ayrıca, *istiğâsenin* Allah'tan yardım talep etmek manasına geldiğini söyleyen Sübkî,¹³ Peygamber (s.a.)'e isnad edilerek kullanılması hâlinde bunun, mecaz olarak anlaşılması gerektiğini; bu durumda Allah'ın "müsteğâs" olmasının *bal-*

8 Bk. Mansur Ali Nâsif, *Gâyetü'l-me'mûl*, İst. 1979, c. I, s. 318.

9 Sübkî, *Şifâu's-sekâm*, Beyrut 1405, ss. 133-134.

10 *Tecevvüb* ve *teveccüb* lâfızlarının aynı manaya geldiğini söyleyen Sübkî (bk. *age.*, s. 146), bu konuda haklarında, "şerefli, itibarlı, Allah nezdinde değer ve mertebesi sahibi" manalarına gelen *vecib* kelimesinin kullanıldığı Hz. Musa (33 Ahzâb/69) ve Hz. İsa (3 Âl-i İmrân/45) ile ilgili âyetlere işaret eder.

11 *Mağara hadisi*, araştırmanın sonunda *Sâlih Amel ile Tevessül* başlığı altında yer alır.

12 Sübkî, *age.*, ss. 135-136.

13 *Aynı eser*, s. 147.

kan ve icâden, Peygamber'in "müsteğâs" olmasının da *kesben* ve *tesebbüben* olduğunu ifade etmektedir.

Sübki'nin, "Merâmı ifade esnasında kullanılan *tevessül*, *istiğâse*, *istiâne*, *teşef-fu*, *istişfâ*, *tecevvüb* ve *teveccüb* lâfızları arasında fark yoktur." şeklinde yaptığı değerlendirmenin, bilâhare birçok âlim¹⁴ tarafından da benimsenmiş olduğunu görmekteyiz. Ancak biz, "tehlikeli ve olağanüstü durumlarda yardım isteme, imdadı çağırma" manasına gelen *istiğâsenin* farklı bir mahiyet taşıdığı ve *tevessül*-den tefrik edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Aralarındaki bu farktan dolayıdır ki, Şevkânî (ö. 1250/1834),¹⁵ Gumârî (ö. 1413/1993)¹⁶ ve Saîd Havvâ (ö. 1409/1989)¹⁷ gibi pek çok ilim ve tefekkür adamı zât ile tevessülü kabul ederken,¹⁸ istiğâseyi câiz görmemektedir. Mahlûkun mahlûktan yardım talebinde bulunmasını (istiâne) mahpusun mahpustan yardım istemesine benzeten fakih ve muhaddis sûfi Hamdûn el-Kassâr en-Nisâbüri (ö. 271/884)¹⁹ de bu noktaya işaret etmiş olmalıdır.

Aslında istiğâse, araştırmamızın kavramsal çerçevesini aştığından, onun müstakil bir makale konusu olarak ele alınması daha uygun olacaktır. Bununla beraber, bazı görüşlere yer vermek sûretiyle *tevessülün* çağrıştırdığı *istiğâse* ve *kasem* üzerine kısa bir değerlendirme yapmakta fayda vardır.

Gumârî,²⁰ esas itibariyle *kasem* ile *tevessülün* birbirinden farklı lâfızlar olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak o, Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/816)'nin, müridi/öğrencisi Serî es-Sakâtî (ö. 257/870)'ye hitaben söylediği "Allah nezdinde bir hacetin olduğu zaman, benimle O'nun üzerine kasem et!"²¹ sözündeki *kasemin* mecâzen tevessül manasında kullanıldığını ve bunun, "*Benimle O'na tevessül et!*" şeklinde te'vil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ma'rûf el-Kerhî'nin, yeğeni Yakub'a "Yavrucuğum, Allah'a bir hacetin olduğunda, benimle O'ndan iste!"²² şeklindeki tavsiyesi, söz konusu cümlede geçen *kasemi* açıkladığı gibi, dile getirilen yorum ve anlayışı da teyid etmektedir.

Saîd Havvâ'nın tespit ve değerlendirmesi de şöyledir: "*Yâ Muhammed, benim için Rabbine şefâatte bulun!* (yâ Muhammed işfa' lî ilâ Rabbike) diyen kimse ile

14 Meselâ bk. Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâbib*, Mısır 1328, c. VIII, s. 317; Nebhânî, *Şevâbid*, Mısır 1385, ss. 137-140; İbn Merzûk, *Berâdetü'l-eş'ariyyîn*, Dimaşk 1388, c. I, s. 267.

15 Şevkânî, *ed-Dürri'n-nadîd*, Beyrut trs., ss. 4-5, 8, 20, 28, 45.

16 Gumârî, *el-Hâvî*, Kahire 1402, ss. 14, 54.

17 Saîd Havvâ, *Terbiyetünâ er-rûbiyye*, Beyrut 1399, s. 309.

18 "Şehitlerin hakikî manada diri oluşu hususunda cumhurla aynı görüşü paylaşan Şevkânî'nin, enbiya ve evliya ile tevessül konusunda cumhura muhalif olduğunu görüyoruz." diyen muasır Zehebî (bk. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Beyrut trs., c. II, s. 293), tevessül ile istiğâseyi birbirinden tefrik edememiş olmalıdır. Çünkü Şevkânî'nin istiğâseyi câiz görmediği, tevessülü ise mutlak manada kabul ettiği açıktır.

19 Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, Kahire 1418, s. 126.

20 Bk. Gumârî, *Misbâb*, Beyrut 1405, ss. 58-59 dn.

21 Kuşeyrî, *Risâle*, Kahire trs., s. 41.

22 Ebû Nuaym, *Hilye*, Kahire 1407, c. VIII, s. 364.

Yâ Muhammed, bana şefâat et! (yâ Muhammed eşi'nî) diyeni birbirinden ayırırım. Birincisi tevessüldür. İkincisi ise istiğâseye girer. Sâlihlerin kabirlerini ziyaret esnasında bazı kimselerin, "Ey falan, beni evlendir!" "Ey falan, bana şifa ver!" veya "Ey falan, ihtiyacımı gider!" gibi sözlerle doğrudan istekte bulduklarını görüyoruz ki, bu bir istiğâsedir... Şüphesiz bu nevi nidâlar için birtakım te'vil yolları varsa da, en azından bazı kimseler hakkında bu, bir şirk kapısıdır... Sûfilerin kullandıkları "medet" lâfzı, sâlihlerin isimlerini anmakla meydana gelen teberrük bâbındandır.²³ Bazı kimseler de ruhların, bu şehâdet âlemiyle olan münasebetlerine dayanarak bunu kabul etmektedir. Ancak yapılan te'vil ne olursa olsun, tevhidin özünü etkilemesine imkân veren bu tür söz ve davranışları temize çıkarmak için yeterli değildir. Allah Teâlâ, gelip geçmiş kardeşlerimiz için dua etmemizi emretmiştir, onları çağırمامızı değil... Şüphesiz bu yanlış bir harekettir. Bununla beraber, yapılan hataları daha fazla büyütmemeliyiz, hepsi bu kadardır."²⁴

İstiğâse konusunda yukarıda işaret edilen te'vil yolu, belâğat ilminde "mecâz-ı aklî" diye bilinmektedir. Mecâz-ı aklî, fiilin hakikî fâil ve müessirine (mâ hüve leh) değil de, o fâilin mekân, zaman, sebep gibi alâkası bulunduğu bir şeye isnad edilmesi²⁵ demektir. Bu edebî san'ata göre, meselâ "Yeryüzü ağırlıklarını dışarı çıkardığı zaman..."²⁶ âyetinde, ağırlıkları dışarı çıkaran Allah olduğu hâlde, fiil hakikî fâile değil, fiilin mekânına isnad edilmiş ancak Allah murad edilmiştir. İşte özellikle sûfiler de, kendisiyle istiğâse edilen zâtın hakikî fâil değil, hakikatte yardım edenin Allah olduğuna inandıklarını²⁷ ve O'ndan istediklerini (ki aksi hâlde onlar da bunun açık bir şirk olduğunu kabul eder) söylemektedirler.

Muhammed Ebû Zehra (ö. 1394/1974) şöyle demektedir: "Avâmın ve câhil Müslümanların sözleri en yakın olanıyla te'vil edilir... Onları Rasûl-i Ekrem'in kabrini ziyaretten engellemek değil, irşad etmek güzel olur. Onları tekfir (veya

23 Nitekim Zehâvî (bk. *el-Fecru's-sâdik*, İst. 1986, s. 62), "Nidâ esnasında istiğâse edilen zât, orada bizzat hazır olmaz. Allah'ın yaratmasıyla orada onun bereketi hazır olur." der. Bir nevi manevî iklimin; feyiz ve bereket ortamının oluşması diye ifade edilebilecek teberrük lâfzı, bir çok âlim tarafından kullanılır. Meselâ bir ilimler tarihçisi olan Taşkoprîzâde (ö. 968/1561), Kütüb-i sitte müellifleri başta olmak üzere hadis otoritelerinin tercüme-i hâllerine yer vermesinin sebebini açıklarken şöyle der: "Onları zikretmekle müşerref olalım ve onların bereketleri üzerimize gelsin diye... Ayrıca onların isimleriyle teberrük edilir ve onların vasıflarının zikredilmesi esnasında duanın kabulü zannolunur. Çünkü sâlihler anıldığı zaman rahmet iner." (bk. *Miftâbu's-saâde*, Beyrut 1405, c. II, s. 115). Taşkoprîzâde'nin, "Sâlihler anıldığı zaman rahmet iner" şeklinde kullandığı son cümle Süfyan İbn Uyeyne (ö. 198/813)'ye nisbet edilir. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Sifetu's-safve*, Halep 1389, c. I, s. 45; Irâkî, *el-Muğnî*, Beyrut trs., c. II, s. 231; Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-basene*, Mısır 1991, s. 292; Ali el-Kârî, *el-Masnû*, Halep 1414, s. 125.

24 Saïd Havvâ, *Terbiyetünâ er-rûbıyye*, ss. 312-313.

25 Bk. Kazvîni, *Telbîsu'l-Miftâh*, İst. trs., s. 18; Taftâzânî, *Muhtasaru'l-maânî*, İst. 1317, s. 45.

26 99 Zilzâl/2.

27 Mecâz-ı aklî için lâfzî veya manevî bir karîne gerekir. İstiğâsede bulunan sûfilerde bu karînenin kalplerindeki iman olduğu ifade edilir.

şirke nisbet etmek) değil, anlatmak ve öğretmek uygun olur. Şüphesiz Allah Teâlâ tevhidi kıyamet gününe kadar muhafaza edecektir. Peygamber (s.a.) âhir ömründe, şeytanın bu beldede kendisine ibadet edilmesinden ümidini kestiğini bildirerek mü'minleri müjdelemiştir. O hâlde artık İbn Teymiyye tevhidten endişe etmemelidir.²⁸

Şüphesiz yapılan te'vil, samimi duygu ve düşüncelerle istigâsede bulunan müvahhid bir Müslümanın küfür veya şirke nisbet edilmemesi hususunda tabii ki bizi ihtiyata sevk etmelidir.²⁹ Ne var ki Müslüman, Allah'tan başkasının varlıklar üzerinde tesiri olabileceği izlenimini veren lâfızlardan da kaçınmak zorundadır. Ayrıca selef devrinde başvurulmayan bu yolun, bir yöntem olarak benimsenmesi hâlinde, tevhidi sarsan şirke kapı aralamasından da endişe duyulmalıdır. Bu itibarla, "Onlar, şeriatı değiştirdikleri gibi lügati de değiştirince..."³⁰ diyen İbn Teymiyye'nin sitem dolu durum tespiti veya Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166)'den "gavsü'l-encâb ve gavsü's-sekaleyn" diye söz eden Leknevî (ö. 1304/1886)'nin kullandığı bu lâkaplar üzerine, "Leknevî, Şeyh Abdülkâdir Geylânî için keşke bunların dışında bir lâkap/unvan kullansaydı! Ben, Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin ne kendisi ne de başkası için bu lâkapların kullanılmasına rıza göstereceğini hiç zannetmiyorum. Lâkapları bu şekilde büyüterek kullanmak, hayırlı nesil olan selefin ahlâk ve davranışından değildir."³¹ diyen Abdülfettâh Ebû Ğudde (ö. 1417/1997)'nin nazik ikazı, tevhid konusundaki hassasiyetin birer tezâhürü olarak görülmeli ve ciddiye alınmalıdır.

C. Araştırmada Takip Edilen Metot

Usûlü olmayan bir araştırmada vusûlün olamayacağı açıktır. Elde edilen delil ve malzemelerin, ilmî usûllerle hareket edilmeyip peşin hükümle değerlendirmeye tâbi tutulması tamamen yanlış netice verir. Bu yüzden, akademik çalışmalarda titizlik gösterilmesi gereken temel ilke objektiflik (âfâkîlik, neslellik) ve ağırbaşlılık (dikkat, teenni, ihtiyat) olmalıdır. Çünkü sübjektiflik (enfüsîlik, öznelilik) ve acecelilik, daha baştan usûl hatası ile malûl bulunduğundan doğruların önünde ciddi bir engel teşkil edecektir.

28 Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, Beyrut trs., s. 326.

29 "Kişinin doğrudan Allah'tan yardım istemesi, tehlikeli ve sıkıntılı zamanlarda sadece O'na sığınması, İslâm'ın itikad ve ibadet ilkeleri açısından tercih edilecek yegâne davranıştır. Açık ve kesin naslara dayanmayan istimdadin yanlış anlama ve istismara müsait olduğu şüphesizdir. Ancak bazı sûfilerin ve halktan bazı kesimlerin iyi niyete dayanan böyle bir davranışını küfür (şirk-i hafî) saymak da tevhid inancını benimseyen bir Müslüman hakkında isabetsiz verilmiş bir hüküm niteliği taşır." tespitiyle noktalan "istimdad" maddesinin son paragrafında (bk. Yavuz, Yusuf Şevki, "İstimdad", *DİA*, c. XXIII, s. 364) aynı vurgu/endişe paylaşılır.

30 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 76.

31 Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmil*, Beyrut 1407, s. 374 (Ebû Ğudde'nin notu).

Bu temel ilkeden hareketle, doğrudan veya dolaylı olarak *vesile* ve *tevessül* ile ilgili rivâyetler tespit edildikten sonra kendi aralarında bir tasnife tâbi tutulmuştur. Bunlar, *Zât ile Tevessül* ve *Diğer Tevessül Çeşitleri* ana başlığı altında alt başlıklar hâlinde sıralanmıştır.

Bu rivâyetler, daha ziyade hicrî sekizinci asırda konuyu tartışmış olan Hanbelî âlim İbn Teymiyye (ö. 728/1327)'nin *Kâide celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle* ile Şâfiî âlim es-Sübkî (ö. 756/1355)'nin *Şifâu's-sekâm fi ziyâreti hayri'l-enâm* adlı eserleriyle, çağımızda konuyu tartışan Hanefî âlim Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952)'nin *Mabku't-tekavvül fi mes'ele't-tevessül*³² ile çağdaş selefi akımın öncülerinden Muhammed Nâsruddîn el-Elbânî (ö. 1419/1999)'nin *et-Tevessül en-vâubû ve abkâmuh* adlı eserlerinden tespit edilmiştir. Tabii tespit edilen bu rivâyetler, adı geçen müelliflerin kaynak gösterdikleri yerler ve söz konusu rivâyetler üzerine verdikleri ricâl bilgileri ve yaptıkları teknik değerlendirmeler, ilgili kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Bununla da iktifa edilmeyerek, rivâyetlerin metin ve isnad değerini objektif ve doğru olarak tespit edebilmek için, muhtelif asırların ve farklı coğrafyaların ürünü olan ricâl, cerh-ta'dîl, mevzûât ve şerh edebiyatıyla mukayeseli bir şekilde tetkik cihetine gidilmiştir. Taraflar arasındaki münakaşalarda imkân nisbetinde hakemlik rolü üstlenilmiş, delillerin durumuna göre bazen her iki taraf tenkide tâbi tutulmuş, bazen de dirâyet gereği tercih ve temayül hissettirilmiştir.

Yapılan bu araştırmanın, kapsamlı bir tahric çalışması olmadığı iddiası belki gündeme getirilebilir. Çünkü bahse konu olan rivâyetlerin sened tetkiki yapılırken, genellikle tartışılan/cerhedilen râvîler hakkında bilgi vermekle yetinilmiş ve değerlendirme yapılmıştır. Şüphesiz, ilgili rivâyetlerin bütün tariklerinin ve sika olanlar dahil tüm râvîlerin tek tek ele alınarak bir şema ile gösterilmesi daha uygun olabilirdi. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, tenkit konusu yapılmamış ve ittifakla sika kabul edilen râvîlerin ele alınması, ikna edici olması bakımından pratik/psikolojik fayda sağlamakla birlikte, sonucu etkileyecek bir faktör olarak da görülmemelidir. Tahric faaliyeti yanında, tahlil ve değerlendirmeye itina gösterilen bu araştırmanın, asırlardır münakaşa konusu yapılmış, kelâm ve tasavvuf boyutu olan bir problemi çözmeye matuf bir ilmî mesâi hüviyeti taşıdığı kanaatindeyiz.

Bu girişten sonra, ilgili rivâyetleri *Zât ile Tevessül* ve *Diğer Tevessül Çeşitleri* olmak üzere iki ana başlık altında tetkik etmek istiyoruz.

I. Zât ile Tevessül

A. Peygamberler ve Salihlerin

Allah Nezdindeki Mertebesi ile Tevessül

1. Enes b. Mâlik (r.a.) anlatıyor: Halk kithâğa maruz kaldığında Ömer b. el-Hattâb (r.a.), Abbas b. Abdilmuttalib ile istiskâda bulunarak:

³² Hacim itibariyle küçük olan bu eser, Kevserî'nin *Makâlâtı* içinde yer aldığı gibi, müstakil olarak da basılmıştır. Biz *Makâlâtı* esas almış bulunuyoruz.

-Allah'im! Peygamberimiz ile sana tevessül ederdik de bize yağmur verirdin. (Şimdi ise) Peygamberimizin amcası ile sana tevessül ediyoruz, bize yağmur ver! derdi. Bunun üzerine yağmur yağar ve halk suya kavuşmuş olurdu.³³

Tahriç ve Değerlendirme

Buhârî (ö. 256/869)'nin rivâyet ettiği bu hadis *sahib* kabul edilmiş; gerek metin gerekse isnad bakımından sıhhati tartışma konusu yapılmamıştır. Ancak vefatından sonra zât ile/şahısla tevessülü kabul etmeyenler hadisi te'vile tâbi tutmuşlardır. Onlar, hadis metninde geçen "Peygamberimiz ile ..." (bi nebiyyinâ) ve "Peygamberimizin amcası ile ..." (bi ammi nebiyyinâ) terkiplerinde *dua* ve *şefâat* kelimelerini takdir ederek bunun, "Peygamberimizin amcasının duasıyla ..." (bi duâi ammi nebiyyinâ) manasına geldiğini, bu yüzden de Hz. Ömer'in Peygamber ile tevessülü bırakarak amcası Abbas ile tevessülde bulunduğunu ve bunun zât ile değil, dua nitelikli bir tevessül çeşidi olduğunu³⁴ ifade etmişlerdir. Onlara göre, evlâ konumunda olan Hz. Peygamber yerine Abbas ile tevessül edilmesi, sağlığında iken Hz. Peygamber ile yapılan tevessülün artık vefatıyla imkânsız hâle geldiğini de göstermektedir.

Zât ile tevessülü kabul edenler ise, Hz. Ömer'in sözünü te'vil etmeksizin metnin açık ifadesini dikkate almışlardır. Nitekim onları temsil eden âlimlerden Kevserî (ö. 1371/1952), konu hakkında özetle şu bilgiyi vermektedir:

"Bu rivâyet, sahâbenin sahâbe (Abbas'ın şahsı) ile tevessülünü gösteren açık bir delildir. Hz. Ömer'in, "Biz Peygamberimiz ile sana tevessül ederdik." ifadesi sahâbenin, hem hayatta iken hem de vefatından sonra (Hz. Ömer devrinde vukû bulan) kuraklık ve kıtlık yılına (âmu'r-ramâde) kadar Peygamber ile tevessülde bulduklarını ortaya koymaktadır. Peygamber ile tevessülü vefat öncesine tahsis etmek, hevâdan kaynaklanan bir eksikliklerdir. Ayrıca bu, hadisin metnini tahrif etmek ve mesnedi olmayan bir te'vil demektir. İstiskâ esnasında Hz. Ömer'in Abbas'a yönelmesinden hareketle, vefatından sonra Peygamber ile tevessülü inkâra yeltenen kimse, muhal ve beyhude bir işe girişmiş ve kalbinden geçmemiş olan bir şeyi Hz. Ömer'e nispet etmiş olur. Bu da, sahih ve sarîh sünneti reyle iptal teşebbüsünden başka bir şey değildir. Hz. Ömer'in bu hareketi, Peygamber ile câiz olduğu gibi, onun, hayatta olan yakınıyla da tevessülün câiz olduğunu gösterir. Hatta İbn Abdilberr (ö. 463/1070), Hz. Ömer'in Abbas ile istiskâda bulunmasının sebebini açıklarken şöyle demektedir: "Yeryüzü, Hz. Ömer devrinde hicretin on yedinci senesinde şiddetli bir kuraklığa maruz kalmış ve kıtlık olmuştu. Bunun üzerine Ka'b, "Ey mü'minlerin emîri! İsrâiloğullarının başına böyle bir musi-

33 Buhârî, *el-Câmiu's-sahib*, İst. 1979, İstiskâ, 3; Fedâilu ashâbi'n-nebî, 11; İbn Huzeyme, *Sahib*, Beyrut 1975, c. II, ss. 337-338; Hâkim, *Müstedrek*, Beyrut 1411, c. III, s. 334.

34 İbn Teymiyye, *Kâide*, ss. 49, 64; Elbânî, *Tevessül*, Beyrut 1406, ss. 56-57.

bet geldiğinde, Peygamberlerin yakını (asabe: baba tarafından yakınlar) ile istiskâda bulunurlardı” dedi. Hz. Ömer de, “İşte Rasûlullâh’ın amcası, babasının benzeri/kardeşi³⁵ ve Hâşimoğullarının seyyidi!” diyerek Abbâs’a gitti ve halkın içinde bulunduğu kıtlıktan ona yakındı.³⁶ Bu hadise açıkça göstermektedir ki, Hz. Ömer’in Abbas ile istiskâsı, Rasûl-i Ekrem’in hiçbir nidâyı iştmeyen meyyit olmasından ve Allah nezdinde onun itibarının; mevki ve makamının olmamasından kaynaklanmış değildir. Hâşâ böyle bir anlayış, apaçık bir iftira olmuş olur.³⁷

Hz. Ömer’in Abbas ile istiskâsının zât ile tevessül olduğunu söyleyen Kevserî, metinde bir muzâf takdir ederek rivâyetin dua nitelikli tevessül çeşidi olduğunu ileri sürenlerin görüşünü şöyle değerlendirmektedir:

“Peygamberimizin amcası ile (bi ammi nebiyyinâ) tevessül ediyoruz.” cümlesinde, “Peygamberimizin amcasının duasıyla” (bi duâi ammi nebiyyinâ) şeklinde mahzuf bir muzâf olduğunu iddia etmek, herhangi bir delile dayanmaksızın konuşmak ve hakikati gizlemek demektir. “Peygamberimizin amcası ile” tarzındaki tevessül, Abbâs’ın Peygamber’e olan yakınlığı ve onun yanındaki konumuyla tevessül manasına gelir. Böylelikle bu tevessül, aynı zamanda Peygamber (s.a.v.) ile tevessül demek olur.³⁸

Şevkânî (ö. 1250/1834)’nin değerlendirmesi ise şöyledir: “Gerçekten Peygamber (s.a.v.) ile hayatta iken tevessül sabit olmuştur. Ayrıca vefatından sonra ondan başkasıyla da sahâbenin sükûfî icmâi ile tevessül sabit olmuştur. Çünkü sahâbeden hiçbiri, Hz. Ömer’in Abbas (r.a.) ile tevessülünü yadırgamamıştır. Buna göre, İzzeddîn b. Abdisselâm (ö. 660/1261)’ın iddia ettiği gibi tevessülün cevâzını yalnız Peygamber (s.a.v.)’e tahsis etmenin, şu iki sebepten dolayı bir manası yoktur: Birincisi, söylediğim gibi sahâbe icmâi vardır. İkincisi ise, ilim ve fazilet sahibi bir zât ile tevessül, gerçekte onun salih amelleriyle ve üstün meziyetleriyle tevessül demektir. Çünkü fazilet sahibi olan kişi, ancak amelleriyle faziletli olur. Bu durumda, ‘Allah’ım, falan âlim ile ben sana tevessül ediyorum.’ diyen kimse, onun sahip olduğu ilim (ve amel) ile tevessül etmiş olmaktadır.³⁹

“Peygamberimizin amcası ile” şeklindeki izâfet terkinde, muzâf olarak dua lâfzını takdir etmek bizce de uygun gözükmemektedir. Görebildiğimiz kadarıyla, bu konuda İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve Elbânî gibi âlimlerin ısrarlı görüş, tutum ve davranışları, zât ile tevessülü kabul edenleri pek de ikna edecek du-

35 Rasûlullah (s.), amcası Abbas için “Kişinin/insanın amcası babası gibidir.” diyerek (bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Beyrut 1409, c. V, s. 518; Müslim, *el-Câmiu’s-sabîh*, Kahire 1955, Zekât, 11; Tirmizî, *Sünen*, İst. 1992, Menâkıb, 28) ona hürmet eder, onu üzen ve incitenlerin kendisini üzmüş ve incitmiş olacaklarını söylerdi. Bk. İbn Ebî Şeybe, *age.*, c. V, s. 518; Müslim, Zekât, 11; Tirmizî, Menâkıb, 28.

36 İbn Abdilberr, *İstîâb*, Beyrut 1409, c. III, s. 97.

37 Kevserî, *Makâlât*, Kahire 1414, ss. 451-452, 458.

38 Kevserî, *age.*, ss. 459-460. Ayrıca bk. İzzet Ali Atıyye, *Bid’a*, Beyrut 1400, ss. 386-387.

39 Şevkânî, *ed-Dürri’n-nadîd*, ss. 5-6.

rumda değildir. Çünkü Hz. Ömer, Abbâs'ı yanına alıp onunla tevessül ve teveccühte bulunduktan sonra, "Allah'ım, bulut da su da senin katındadır, bulutu gönder ve bize yağmur indir...!"⁴⁰ diyerek uzun bir dua yapmıştır. Gözyaşları içinde ve duygu yüklü bir iklimde gerçekleşen bu uzun duadan sonra Hz. Ömer'in, "Vallahi bu (Abbas) Allah'a vesiledir⁴¹ ve O'nun nezdindeki yeridir/itibarındır!" (Hâzâ vallahi el-vesîletu ila'llâhi azze ve celle ve'l-mekânu minhu) şeklinde sarfettiği söz ve Hassân b. Sâbit'in, "... Abbâs'ın bâtırına/onun yüzü suyu hürmetine yağmur yağdı." manasına gelen şiiri,⁴² doğrudan zât ile (yani onun Allah nezdindeki mertebesiyle⁴³) tevessülü kabul edenlerin görüşünü destekler mahiyettedir.

Ayrıca, İbn Abdilberr'e göre birçok tarikten gelen şu rivâyet de bu noktada aydınlatıcı rol oynamaktadır: Hz. Ömer istiskâda bulunmak üzere Abbâs'ı da yanına alarak (musallâya) çıktı ve şöyle dedi: "Allah'ım! Biz, Peygamberimizin amcası ile sana yaklaşıyor (tekarrub) ve onun şefaathçisi olmasını diliyoruz (istişfâ'). Peygamberin için onu gözet! Nitekim sen, ana babasının iyilik ve salâhı sebebiyle iki (yetim) çocuğu gözetmiştin.⁴⁴ Biz, istiğfar ve istişfâ' ederek sana geldik!". Sonra Hz. Ömer insanlara yönelerek şöyle seslendi: Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O çok bağışlayıcıdır. (Mağfiret dileyin ki) üzerinize bol bol yağmur indirsün, mallarınızı ve oğullarınızı çoğaltsın, size bahçeler ihsan etsin, sizin için ırmaklar akıtsın!"⁴⁵ Sonra da Abbas ayağa kalkarak dua etti. Abbâs'ın gözleri yaşla doluydu. (Bu vesileyle Allah'ın yağmur ihsan etmesinden sonra) halk, "Seni tebrik ediyoruz, ey Haremeyn sâkisi!" diyerek Abbâs'a ellerini sürmeye başladı.⁴⁶

Netice itibariyle Hz. Ömer'in, dilimizde "Peygamberimizin amcası hürmetine" diye dua etmek şeklinde ifadesini bulan Abbas ile tevessülünün, öncelikle onun zâtı yani, Peygamber (s.a.v.)'e olan yakınlığı sebebiyle Allah katındaki mertebesi; değer ve konumu ile tevessül manasına geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bir-

40 İbn Abdilberr, *İstîâb*, c. III, s. 98.

41 Hz. Ömer'in "Abbâs'ı Allah'a vesile edininiz!" sözü için bk. Hâkim, *Müstedrek*, c. III, s. 334; Zehabi, *Siyer*, Beyrut 1985, c. II, s. 92; Safedî, *Vâfî*, Wuisbaden 1962, c. XVI, s. 631; İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, Beyrut trs., c. II, s. 497; Şevkânî, *Neytu'l-evlâr*, Mısır 1398, c. IV, s. 315.

42 İbn Abdilberr, *age.*, c. III, s. 98.

43 Kevserî, *Makâlât*, s. 460.

44 Bu sözüyle Hz. Ömer, Hızır'ın müdahalesinden bahseden şu âyete (18 Kehf/82) işaret eder: "Duvar ise şehirde iki yetim çocuğun idi. Altında onlara ait bir hazine vardı. Babaları da sâlih bir kimse idi. Rabb'in istedi ki, o iki yetim çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve Rabb'inden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarsınlar. Ben bunu da kendiliğimden yapmadım. İşte, sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur."

45 71 Nuh/10-12

46 İbn Abdilberr, *age.*, c. III, ss. 99-100.

47 Bk. İbn Hacer, *age.*, c. II, s. 495. İzzet Ali Atıyye de, *el-Bid'a tahdîdübâ ve mevkefu'l-İslâm minhâ* adlı doktora tezinde (s. 386) aynı sonuca ulaşır.

den fazla vukû bulan⁴⁸ istiskâ/tevessül vak'asından, Abbâs'ın fazileti, Hz. Ömer'in tevâzu ahlâkı, ehl-i beyt ve salih zatlarla istiskâ ve istişfâ'nın müstehap oluşu⁴⁹ gibi hükümler çıkarılmış bulunmaktadır.

Söz konusu vak'a sebebiyle, "Neden Abbas ile istiskâ/tevessül?" şeklinde gelebilecek bir suâlin, sadece akrabalık bağı veya fizikî yakınlık ile izah edilmesi eksik ve yetersiz kalacaktır. Zira Rasûlullâh'ın (s.a.v.), kendisinden iki veya üç yaş büyük olan amcası Abbas için "*Kişinin/insanın amcası babası gibidir.*" diyerek ona hürmet ettiği, onu üzen ve incitenlerin kendisini de üzmüş ve incitmiş olacaklarını söylediği bilinmektedir.⁵⁰

2. Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid b. Esîd diyor ki: "*Rasûlullâh (s.a.v.), muhâcirlerin fakirleri ile (Allah'tan) zafer isterdi*"⁵¹

Tahriç ve Değerlendirme

Heysemî (ö. 807/1465), Taberânî (ö. 360/970)'nin rivâyet ettiği bu haberin ricâlinin *Sabîb*'in ricâlî⁵² olduğunu söylemektedir.⁵³

Taberânî, konu hakkında aynı râvîden ama farklı tarikle iki hadis daha rivâyet etmektedir. Onlardan birinin metni yukarıda verilenle mutabakat arz etmektedir. Diğerinin metni ise şu şekildedir: "Peygamber (s.a.), Müslümanların fakirleri ile Allah'tan zafer ve yardım isterdi."

Hadisi rivâyet eden Ümeyye (ö. 86/704), sahâbî olup olmadığı münakaşa mevzuu olmuş bir râvîdir. İbn Hacer (ö. 852/1448), "*Ümeyye için ne sahâbîlik*

48 Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, c. IV, s. 315.

49 İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, c. II, s. 497; Şevkânî, *age.*, c. IV, s. 315; Gumârî, *İtbâf*, Beyrut 1405, s. 36. Krş. İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 126. İbn Teymiyye de "*Ebl-i salâh ile bilbassa ebl-i beyt ile istiskâ müstehaptır.*" der. İbn Hacer, burada geçen *istiskâ* yerine *istişfâ'* tabirini kullanır.

50 Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. V, s. 518; Müslim, *Zekât*, 11; Tirmizî, *Menâkıb*, 28.

51 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Beyrut 1408, c. I, s. 292.

52 Heysemî'nin *Mecmau'z-zevâid*'ini tahkik ederek eseri tekrar neşreden (Beyrut 1994) Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (bk. Heysemî, *Buğyetü'r-râid fi tabkiki mecmau'z-zevâid ve menba'ı'l-fevâid* (Mukaddime), c. I, s. 50) *Sabîb'in ricâlî* (ricâlû's-sahîh) tabiriyle müellif Heysemî'nin, Buhârî'nin değil Müslim'in *Sabîb*'ini kastettiğini belirtir. Ancak bu açıklamanın, *Sabîb'in ricâlî* tabirinin geçtiği her örnek için geçerli/yeterli olduğunu tahmin etmek hayli zordur. Söz konusu tabirle Heysemî bazen Buhârî'nin *Sabîb*'ini, bazen Müslim'in *Sabîb*'ini, bazen de her ikisini kastetmiş olabilir. İlgili hadislin isnad zincirini araştırmak sûretiyle bu belirsizliğin giderilmesi mümkündür. Ayrıca söz konusu tabirin kullanıldığı her hadislin *sabîb* olduğunu söylemek de güçtür. Çünkü böyle bir durumda, meselâ bir râvînin müdellis veya senedin munkatı olması ihtimal dahilindedir. Bu itibarla "İsnâdı sahihtir" tabiri, "Ricâlî *Sabîb*in ricâlîdir" tabirine nisbetle daha kuvvetli görülmelidir.

53 Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, Beyrut 1967, c. X, s. 262. Heysemî, râvîyi "Ümeyye b. Hâlid b. Abdillâh" olarak verir. Ancak doğru olan şekli, "Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid"dir. İbn Hacer'in tespitine göre (bk. *Tebzîb*, Beyrut 1412, c. I, s. 235; a.mlf., *İsâbe*, Beyrut 1409, c. I, s. 128) Ümeyye üzerindeki söz konusu değişikliği (kalb) öğrencisi Ebû İshâk yapmıştır. İbn Hacer, Taberânî'nin, onun ne-besini -hadisin senedinde geçtiği üzere- doğru şekilde verdiğini de ifade eder.

ne de ru'yet⁵⁴ sabittir⁵⁵ diyerek tercihini ortaya koymuş ve konu hakkında yapılan münâkaşalara bir son vermek istemiştir. Ayrıca o, Ümeyye'nin mürsel rivâyetlerde bulunan sika bir râvî olduğunu söylemiştir.

Rivâyetten bahsederken *el-badîs el-me'sûr* tabirini kullanan İbn Teymiyye (ö. 728/1327),⁵⁶ onun, Rasûl-i Ekrem'e yapılan nisbetini kabul etmektedir. O, hadisin "... Fakirlerin *duasıyla*..." şeklinde te'vil edilmesi gerektiğini de hatırlatmaktadır.

Münâvî (ö. 1031/1621),⁵⁷ Münzirî (ö. 656/1258)'nin hadis için "Râvîleri *Sabîb*'in râvîleridir" dediğini, Suyûtî (ö. 911/1505)'nin de *hasen* remzini koyduğunu nakletmektedir.

Mürsel olduğu gerekçesiyle hadisin *zayıf* olduğunu söyleyen Elbânî,⁵⁸ *sabîb* olması hâlinde bile rivâyetin, "...fakirlerin *duasıyla*..." tarzında anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu yorumunda o, Münâvî'yi referans göstermektedir. Ancak Elbânî'nin -*câh ve teyemmün/teberrük* lâfızlarını kullanmamak için olacak ki- Münâvî'den naklettiği ibareyi eksik bıraktığını görmekteyiz. Zira Münâvî, "Malları ve (toplum nezdinde) makamları (câh) olmayan fakirlerin duası ile" diyerek hadis için yorum getirdikten sonra, "Niçin onlarla?" suâline de şöyle cevap vermektedir: "Onlarla teberrük için. Bir de hatır ve gönülleri kırık olduğundan dolayı, onların duası kabule daha yakındır."⁵⁹ Bununla beraber, Elbânî'nin de işaret ettiği üzere şu hadis, yapılan yorumu teyid etmektedir: "Allah bu ümmete ancak zayıfları ile; onların duaları, namazları ve ihlâsları ile yardım eder."⁶⁰

3. Osman b. Huneyf (r.a.) anlatıyor: Gözleri görmeyen bir adam Peygamber (s.a.v.)'e gelerek:

-Yâ Rasûlallah! Gözlerimi iyileştirmesi için Allah'a dua et, dedi. Rasûlullah (s.a.v.):

-İstersen dua edeyim, istersen sabredersin! Sabretmek senin için hayırlıdır,⁶¹ buyurdu. Adam:

54 Elbânî'nin (bk. *Tevessül*, s. 114), cümledeki "Peygamber'i görmek" manasına gelen *ru'yet* kelimesini *rivâyet* şeklinde zikretmesi, bir sehiv eseri olmalıdır.

55 İbn Hacer, *İsâbe*, c. I, ss. 127-128; a.mlf., *Tebzîb*, c. I, s. 235; Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Beyrut 1415, c. V, s. 280.

56 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 116.

57 Münâvî, *age.*, c. V, s. 280.

58 Elbânî, *age.*, s. 114.

59 Münâvî, *age.*, c. V, s. 279.

60 Nesâî, *Sünen*, Beyrut trs., Cihad, 43. Mus'ab b. Sa'd'ın babasından rivâyet edilen bu hadis, onun (babanın), malî yönden kendisinden aşağı durumda olan sahâbiler karşısında faziletli sanması üzerine îrad buyurur.

61 Bu sözüyle Peygamber (s.), şu rivâyetin ifade ettiği manaya işaret etmiş olmalıdır: "*Ben kulumu iki sevdiği (yani gözleri) ile imtihan ettiğimde sabrederse, iki gözüne karşılık ona cennet veririm.*" Buhârî, Merdâ, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kahire 1313, c. III, s. 144.

-Allah'a dua buyur (da gözlerim açılınsın!) deyince, Rasûlullah (s.a.v.) onun, ge-reği gibi abdest almasını ve şu duayı yapmasını emretti:

"Allah'ım! Peygamberin; rahmet peygamberi Muhammed ile senden istiyor ve sana yöneliyorum. Şu hâcetim için yerine getirilmesinde (gözlerimin açılmasında) ben seninle (Peygamber ile) Rabb'ime yöneldim.⁶² Allah'ım, onu benim hakkımda şefaataç kıl (onun hürmetine duamı kabul buyur!)."⁶³

Tahric ve Değerlendirme

Hadisin isnad değeri hakkında Tirmizî (ö. 279/892) şöyle demektedir: "Bu, *hasen-sahib-garib* hadistir; biz onu yalnız Ebû Ca'fer el-Hatmî (el-Medenî) tarikinden bilmekteyiz".

"Ebû İshâk, bu hadisin sahih olduğunu söylemiştir" diyen İbn Mâce (ö. 273/886), Rasûl-i Ekrem'in, gözlerinden dert yanan sahâbîye abdestten sonra iki rek'at namaz kılmasını emrettiğini de zikretmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in rivâyetinde, "Adam (söyleneni) yaptı ve şifa buldu" ifadesi mevcuttur.

Hâkim (ö. 405/1014), rivâyetin *sahib* olduğunu söylemekte ve Zehebî (ö. 748/1347)⁶⁴ de ona muvafakat etmektedir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1327), Osman b. Huneyf'in rivâyet ettiği hadisin *sahib* olduğunu kabul etmektedir. Ancak o, Hz. Ömer'in Abbas ile tevessül/istikâ rivâyetinde olduğu gibi, bu hadisin de zât ile değil, dua nitelikli bir tevessül olduğunu söylemektedir.⁶⁵ Hadisin sıhhatinde bir şüphe bulunmadığını ifade eden Elbânî⁶⁶ de İbn Teymiyye gibi düşünmektedir. Bu noktada onun gerekçelerinden birisi, yaptığı şu filolojik tahlildir: "Peygamber (s.a.)'in âmâ adama öğrettiği bir cümle de "ve şeffî'nî fih"⁶⁷ şeklindedir. Buradaki şefâat, dua demektir. Bu durumda cümlenin manası, "Gözümü bana tekrar vermen için Peygamber'in şefâatini, yani duasını kabul etmen hususunda benim şefâatimi, yani duamı kabul buyur!" demek olur."⁶⁸ Ancak Elbânî, "İnsafla yapılan ilmî araştırmanın gerektirdiği budur." diyerek noktaladığı şu cümleleriyle de esnek bir yaklaşım sergilemektedir: "Şayet, âmâ adam gerçekten Rasûlullâh (s.a.v.)'in zâtı ile tevessülde bulundu ise, bu tevessül çeşidi Peygamber (s.a.v.)'e has bir hüküm olur. Diğer peygamberler ve sâlihler bu hükme dâhil olmaz. Onları Peygamber (s.a.v.)'in hükümüne dâhil etmek,

62 "Yönelmek" diye tercüme ettiğimiz *teveccüb* kelimesi, duanın kabul edilmesi için Peygamber (s.)'in vesile ve şefaataç olmasını istemek (istişfâ') manasında anlaşılmıştır. Bk. Mübârekpûrî, *Tuhfe*, Kahire trs., c. X, ss. 32-33.

63 Tirmizî, *Deavât*, 118; İbn Mâce, *Sünen*, Kahire 1952, *İkâmet*, 189; Ahmed b. Hanbel, c. IV, s. 138; Hâkim, *Müstedrek*, c. I, s. 700; Beyhakî, *Delâil*, Beyrut 1985, c. VI, s. 167.

64 Zehebî, *Telbîs*, Beyrut 1411, c. I, s. 700.

65 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 123.

66 Elbânî, *Teveccüb*, ss. 75-76, 93.

67 Bu cümle, Ahmed b. Hanbel ve Hâkim'de yer alır.

68 Elbânî, *age.*, s. 80.

sahih nazarın kabul edeceği bir şey değildir. Çünkü Peygamber (s.a.v.) onların efendisi ve en faziletlisidir. O hâlde bunun da, birçok konuda olduğu gibi Allah'ın son Peygamberine verdiği hasletlerden/hususiyetlerden biri olması mümkündür. Hususiyet (şahsa özel) bâbında kıyas câri değildir. Binâenaleyh, âmâ adamın Rasûl-i Ekrem'in zâtı ile tevessülde bulunduğu kanaatinde olan kimse, artık bunu başkasına teşmil etmemeli; orada durup daha öteye gitmemelidir. Nitekim bu görüş, Ahmed b. Hanbel ve İzzeddîn b. Abdisselâm'dan nakledilmiştir.⁶⁹

Görüldüğü üzere Osman b. Huneyf'in rivâyet ettiği hadisin sıhhati, zât ile tevessülü kabul edenler ve etmeyenler arasında ittifak konusudur. İhtilâf edilen nokta ise, ilgili hadisin fiilî tatbikatını gösteren ve vefatından sonra Peygamber (s.a.v.) ile tevessülü ortaya koyan Taberânî (ö. 360/970) kaynaklı hadisedir. Hz. Osman'ın hilâfet devrinde meydana gelen ve Osman b. Huneyf tarafından rivâyet edilen söz konusu hadise/kıssa şudur:

Bir adam, bir hâceti/işi için Hz. Osman'a gelir giderdi. Fakat Hz. Osman ona aldırış etmezdi. Derken adam Osman b. Huneyf'le karşılaştı ve durumu ona arz etti. Bunun üzerine Osman b. Huneyf ona şunları söyledi:

-Su kabını getir ve abdest al. Sonra mescide git ve iki rek'at namaz kıl. Sonra da, "Allah'im! Peygamberimiz, rahmet peygamberi Muhammed ile senden istiyor ve sana yöneliyorum. Yâ Muhammed! Seninle hâcetim için getirilmesi için Rabbime yöneliyorum" diye söyle ve ihtiyacını arz et/arz edersin. Sonra bana gel de beraber (Hz. Osman'a) gidelim!

Nihayet adam gitti ve onun kendisine söylediklerini yaptı. Sonra Hz. Osman'ın kapısına geldi. Kapıcı gelip adamın elinden tutarak Hz. Osman'ın huzuruna götürdü ve onu sergi üzerine Hz. Osman'ın yanına oturttu. Hz. Osman:

-Nedir hâcetin? diye sordu. Adam hâcetini söyledi ve Hz. Osman da onun işini gördü. Sonra Hz. Osman, şu vakte kadar senin hâcetini hatırlamamıştım, bundan böyle bir işin olursa bize gel! dedi. Adam Hz. Osman'ın huzurundan ayrıldıktan sonra Osman b. Huneyf'le karşılaştı ve ona:

-Allah seni hayırla mükâfatlandırсын (Rabb'im senden râzı olsun!). Benim hakkımda sen Hz. Osman'la konuşana kadar işime bakmıyordu, dedi. Osman b. Huneyf de:

-Vallahî, senin hakkında Hz. Osman'la görüşüp konuşmamıştım. Ancak âmâ bir adamın Peygamber (s.a.v.)'e gelerek duyduğu rahatsızlıktan şikayeti üzerine Rasûlullâh'ın ona "Sabreder misin?" dediğine şahit oldum. Adam:

-Yâ Rasûlallah! Yanımda (elimden tutarak) beni götürecek kimse yok! Bu ise benim için hakikaten çok meşakkatli olmaktadır, dedi. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.):

-Su kabını getir ve abdest al. Sonra iki rek'at namaz kıl. Daha sonra da şu şekilde dua et, buyurdu.

Osman b. Hunejf diyor ki: Vallahi biz henüz ayrılmamıştık, aramızdaki konuşma uzamıştı. Derken o âmâ adam geldi. Sanki onda hiçbir rahatsızlık olmamıştı (daha önce âmâ değildi).⁷⁰

Taberânî (ö. 360/970), Osman b. Hunejf vak'asının sonunda rivâyetin tarikeleri ve râvîler hakkında bilgi verirken "Hadis sahihtir" demektedir. Ancak, Taberânî'in hadis hakkında verdiği *sahib* hükmüyle, bahse konu olan rivâyetin *merfû* olan kısmını mı yoksa *ziyade* olan Osman b. Hunejf kıssasını mı kastettiği münâkaşa mevzûu yapılmış; *sahib* hükmünü hadisin *merfû* olan kısmına ircâ edenler⁷¹ olduğu gibi, kıssaya ircâ edenler⁷² de olmuştur.

Gumârî (ö. 1413/1993)'yi *İrğâm*'ı yazmaya sevkeden sebebin, özellikle Elbânî ve onun öğrencisi Hamdi Abdülmecîd es-Selefi'nin, söz konusu Osman b. Hunejf kıssasına yönelik yaptıkları tenkitler olduğu anlaşılmaktadır. Kıssanın *sahib* görülmesi gerektiği hususunda hayli ısrarlı olan Gumârî, iddialara verdiği cevaplara şu satırlarla nihayet vermektedir:

"Elbânî'nin gönlünü hoş tutmak için kıssanın zayıf olduğunu kabul etsek bile, hadisin (ittifakla sahih) *merfû* olan kısmı yeter de artar da. Peygamber (s.a.v.)'in âmâya tevessül tatbikatını öğretmesi, onun her hâlükârda meşru olduğunu gösterir. Ondaki 'bid'at tevessül' diye söz edilmesi câiz olmaz. Onun, Peygamber (s.a.v.)'in hâl-i hayatına tahsis edilmesi de câiz olmaz. O hâlde bunun yalnız Rasûlullâh'ın hayatına has bir tatbikat olduğunu söyleyen kimse hakikatte bid'at yanlısıdır. Çünkü böyle yapmakla o, sahih bir hadisle ameli iptal etmektedir. Bu ise haramdır. Allah kendisini affeylesin Elbânî, mücerred rey ve hevâsına ters düştüğünden dolayı, tahsis ve nesih iddiasında cüretkâr davranmaktadır. Şayet *âmâ hadisi* ona has olsaydı, Peygamber (s.a.v.) bunu beyan ederdi... Beyanın, hacet vaktinden tehiri ise câiz değildir."⁷³

Öte yandan, isnad bakımından zayıf görülerek cerhe maruz kalan kıssa, Hz. Osman gibi kendisinden meleklerin dahi haya ettiği ahlâk-ı hamîde sahibi bir şahsiyetin, ihtiyacı olan bir adama aldırış etmediği ifadesinden hareketle, metin/muhteva bakımından da tenkide tâbi tutulmuştur.⁷⁴

Görebildiğimiz kadarıyla, kıssanın hemen ardından Taberânî tarafından verilen *sahib* hükmünün,⁷⁵ rivâyetin aslını teşkil eden *merfû* kısmına mı yoksa Hz.

70 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. IX, s. 31; Beyhakî, *Delâil*, c. VI, ss. 167-168; Münzirî, *Terğîb*, Mısır trs., c. I, ss. 108-109; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. II, s. 279.

71 Elbânî, *Teveessül*, ss. 96-97; Taberânî, *age.*, c. IX, s. 31 dn (Hamdi Abdülmecîd es-Selefi'nin notu).

72 Kevserî, *Makâlât*, s. 462; Gumârî, *Misbâh*, ss. 20-21; a.mlf., *İrğâm*, Amman 1412, ss. 11-17.

73 Gumârî, *age.*, ss. 18-19.

74 Bk. Elbânî, *Teveessül*, s. 99; Ataç, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Teveessül*, s. 50; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 265. Yapılan değerlendirmede her iki müellif de Elbânî'yi kaynak gösterir.

75 Taberânî, *er-Ravdu'd-dâni*, Beyrut 1985, c. I, s. 307.

Osman'ın hilâfet devrinde meydana gelen Osman b. Huneyf vak'asına mı ait olduğu pek de açık değildir. Yapılan tartışmalarda her iki temâyülü haklı çıkaracak ipuçları bulunmaktadır. Osman b. Huneyf vak'ası, metin ve isnad bakımından müstakim ve şümulü bir tetkike tâbi tutularak daha tafsilatlı/açık bir neticeye ulaşılması mümkün gözükmemektedir.

Bununla birlikte, bahse konu olan Osman b. Huneyf rivâyetinin *merfû* olan kısmıyla ilgili yapılan tartışmalar üzerine şunları söylemek istiyoruz: Rivâyetin, "Rasûlullâh'ın hayatında ve huzurunda" diye sınırlandırılıp "vefatından sonra veya gıyabında" söz konusu olmadığını veya vefatından sonra tevessülün yalnız Rasûlullâh (s.a.v.)'a has olduğunu ileri sürmek, kanaatimizce inhisarcı bir görüş ve tutum olmalıdır. Bundan dolayı Şevkânî (ö. 1250/1834), "*Şayet âmâ hadisi sahib ise, yalnız Rasûlullah ile tevessül câiz olur.*" diyen İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1261)'ı bu görüş ve fetvâsından⁷⁶ dolayı tenkide tâbi tutmuş, tevessülün cevâzını sadece Peygamber (s.a.v.)'e tahsis etmenin bir gerekçesi olmadığını belirtmiştir.⁷⁷ Gerçekten de rivâyetin âmâyâ has olduğunu gösteren bir delil/karine yoktur.

Hadisin metninden de anlaşılacağı üzere, Peygamber (s.a.v.) âmâ sahâbîye abdest ve namazın ardından muayyen dua tavsiyesinde bulunmuştur. Hâlbuki muhtelif vesilelerle kendisinden dua talebinde bulunan sahâbîlere daha önce böyle bir tavsiyede bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden, Gumârî'nin⁷⁸ de belirttiği gibi, söz konusu tevessül nevi ile Peygamber (s.a.v.) diğer insanlara da şâmil olacak şekilde yeni bir tatbikat tavsiye etmiş olmalıdır.

4. "Benim makamım (câh) ile tevessül ediniz. Zira Allah nezdinde benim makamım büyüktür."

Tahric ve Değerlendirme

Kevserî (ö. 1371/1952), bu rivâyeti "*vârid oldu ki ...*" (ve kad verade)⁷⁹ diye-

76 İzz b. Abdisselâm'ın görüş ve fetvâsı için bk. *Kitâbu'l-fetâvâ*, Beyrut 1406, ss. 126-127. Burada hadisin metnini "Kul Allahumme innî ukşimu aleyke bi Nebiyyike Muhammedin nebiyyi'r-rahme" şeklinde veren İzz b. Abdisselâm'ın görüş ve fetvâsının orijinal metni şöyledir: "*Ve bâza'l-badîs in sabha fe yenbağî en yekûine maksûran alâ Rasûlillâh sallallahu aleyhi ve sellem.*" Görüldüğü üzere İzz b. Abdisselâm, hadis metninde *tevessül* değil *iksâm/kasem* kelimesini kullanır. Bu tespit, gerek İbn Teymiyye'nin ve gerekse Şevkânî'nin, söz konusu kullanımı gözden kaçırdıklarını gösterir. Her iki âlimden, İzz b. Abdisselâm tarafından kullanılan kelimeyi aynen nakletmeleri veya -şayet *kasemî* mecâzen *tevessül* manasına hamlettiler ise- bunu da beyan etmeleri beklenirdi.

77 Bk. Şevkânî, *ed-Dürrü'n-nadîd*, s. 5. Bir önceki dipnotta açıklandığı üzere, İzz b. Abdisselâm'ın görüş ve fetvâsını İbn Teymiyye nakleder. Ancak o, yaptığı nakilden sonra "*Âmâ hadisinin sıhhati de bilinmemektedir.*" der (bk. *Kâide*, s. 147). Hâlbuki "*Şayet âmâ hadisi sahib ise*" diyen İzz b. Abdisselâm, bu ifadesiyle, Şevkânî'nin (bk. *ed-Dürrü'n-nadîd*, s. 5) de belirttiği gibi ilgili rivâyetin ittifakla *sahib* olan *merfû* kısmına işaret eder. Bizzat İbn Teymiyye'nin (bk. *Kâide*, s. 92 vd., s. 123) "âmâ hadisi" diye zikrettiği kısmın sıhhat ve sübûtunu kabul ettiği görülür.

78 Gumârî, *Misbâh*, ss. 30, 40-42; a.mlf., *İrğâm*, s. 19.

79 Kevserî, *İrğâm*, s. 5.

rek nakletmektedir. Bu ifadesiyle o, rivâyetin hadis sayılabileceğini ima etmiş olmalıdır. Ne var ki bu ifade tarzı, rivâyetin kaynağına Kevserî'nin de muttali olmadığı göstermektedir.

Râvî ve senedine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız söz konusu rivâyet hakkında Elbânî,⁸⁰ İbn Teymiyye'yi kaynak göstererek "*ashı yoktur*" (lâ asle leh) demektedir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1327) şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Bazı câhiller, Peygamber (s.a.)'in 'Siz Allah'tan istediğiniz zaman, benim makamımla O'ndan isteyiniz.'⁸¹ Çünkü Allah nezdinde benim makamım büyüktür.' dediğini nakletmektedir. Hâlbuki bu hadis, bir yalandır/mevzûdur; ehl-i hadisin itimat ettiği hiçbir kaynakta yoktur ve bunu hiçbir hadis âlimi zikretmemiştir. Tabî ki, Allah nezdinde Rasûlullâh (s.a.v.)'in makamı, bütün nebî ve rasullerin makamından daha büyüktür."⁸²

İbn Teymiyye, haklarında "şerefli, itibarlı, Allah nezdinde değer ve mertebe sahibi" manalarına gelen *vecîb* kelimesinin kullanıldığı Hz. Musa⁸³ ve Hz. İsa⁸⁴ ile ilgili âyetleri hatırlattıktan sonra, Hz. Musa ve Hz. İsa Allah nezdinde *vecîb* olur da, tüm evvelkilerin ve sonrakilerin gıpta ettiği, makâm-ı mahmûd ve kevser sahibi, Âdemoğlunun efendisi olan Muhammed (s.a.v.) hiç öyle olmaz mı, suâlini de sormaktadır.

İbn Teymiyye'nin bu açıklamalarından onun, rivâyetin son tarafının ifade ettiği üstünlük ve büyüklüğün bir hakikat olduğunu, Peygamber (s.a.v.)'in zâtı ile tevessülü tavsiye eden baş tarafını ise kabul etmediği açıkça görülmektedir. Böylelikle İbn Teymiyye -haklı olarak- bir rivâyetin Rasûl-i Ekrem'e âdiyetini tespit faaliyeti ile onun ifade ettiği mana ve muhtevanın tefrik edilmesi gerektiğini vurgulamak istemiştir. Çünkü ittifakla *mevzû* olmasına rağmen, mana itibariyle nice hikmetli hadisler/sözler vardır. Bu sebeple prensip olarak, bir sözün Rasûl-i Ekrem'e ait olup olmadığını tespit edebilmek için her şeyden önce, isnad faktörü gündeme getirilmek zorundadır. Bu itibarla, Abdullah İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797)'in "Bana göre isnad dindedir. Eğer isnad olmasaydı, isteyen istediğini söylerdi. Ona 'Sana bu hadisi kim söyledi?' diye sorulacak olsa, suskun ve şaşkın bir vaziyette kalır."⁸⁵ şeklindeki uyarısı her hâlükârda ciddiye alınmalıdır.

80 Elbânî, *Daîfe*, Riyad 1408, c. I, s. 76.

81 Bu ifade tarzı, daha önce değinilen meşhur sûfî Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/816)'nin, müridi/öğrencisi Serî es-Sakatî (ö. 257/870)'ye hitaben söylediği sözü hatırlatır.

82 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 129.

83 33 Ahzâb/69.

84 3 Âl-i İmrân/45.

85 Bk. Müslim, Mukaddime, 5; Tirmizî, *Sünen*, c. V, s. 740; Zehebî, *Tezkira*, Haydarâbâd 1958, c. III, s. 1054; Leknevî, *Ecvibe*, Beyrut 1994, s. 21; Ebû Gudde, *İsnâd*, s. 17.

B. Peygamberler ve Salihlerin Allah Nezdindeki Hakkı ile Tevessül

1. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Kim namaz kılmak üzere evinden çıkar ve 'Allah'ım, senden isteyenlerin senin katındaki hakkı için senden diliyorum. Şu yürüyüşüm hakkı için senden diliyorum. Zira ben ne büyüklenmek, ne de kendini beğenmek için ve ne gösteriş ne de duyurmak için çıktım. Ben yalnız senin gazabından sakınmak ve senin rızânı aramak için çıktım. Ben senden beni ateşten kurtarmanı ve günahlarımı bağışlarmanı istiyorum. Çünkü günahları ancak sen bağışlarsın!' derse, Allah ona rızâsıyla yönelir ve ona yetmiş bin melek istiğfar eder."⁸⁶

Tahric ve Değerlendirme

Ebû Hâtim (ö. 277/890), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)'in suâli üzerine, hadisin *mevkûf* olmasının daha doğru olacağını söylemiştir.⁸⁷ Münzirî (ö. 656/1258), "*Şeyhimiz bâfız Ebu'l-Hasen bu badisi basen görmüştür.*"⁸⁸ demektedir. Irâkî (ö. 806/1403)⁸⁹ de isnâdın *basen* olduğunu söyleyerek aynı kanaate iştirak etmektedir. İbn Teymiyye (ö. 728/1327), hadisin senedinin zayıf olduğunu ifade etmiş⁹⁰ ve hadisin metniyle ilgili farklı bir değerlendirme yapmıştır. Onun metne yönelik yaptığı değerlendirmeye geçmeden önce, hadisin râvîleri hakkında yaptığımız genel tetkiki dikkatlere sunmak istiyoruz:

Hadisi, Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet eden Atıyye el-Avfî (ö. 111/729) özellikle hâfıza bakımından tenkide tâbi tutulmuş zayıf bir râvîdir.⁹¹

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in şu tespiti, Atıyye'nin Ebû Saîd el-Hudrî'den yaptığı rivâyetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir: "Atıyye'nin hadisi zayıftır. Bana ulaştan bilgiye göre Atıyye, el-Kelbî'ye gider ve ondan tefsir alırdı. O, el-Kelbî'ye "Ebû Saîd" künyesini vermişti. Bu yüzden Atıyye, (el-Kelbî'den naklettiği hâlde bazen) 'Ebû Saîd şöyle diyor' derdi. Hüşeym de Atıyye'nin hadisini zayıf gördü."⁹² Bu tespit üzerine Zehebî (ö. 748/1347)'nin yaptığı şu değerlendirme de konuya açıklık kazandırmaktadır: "Bu demektir ki, Atıyye onun (Ebû Saîd künyesini taktığı el-Kelbî'nin) "el-Hudrî" olduğunu vehmetti-

86 İbn Mâce, Mesâcid, 14; Ahmed b. Hanbel, c. III, s. 21; İbnü's-Sünnî, *Ameli'l-yeum*, Dimaşk 1989, s. 43.

87 Bk. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, Beyrut 1985, c. II, s. 184.

88 Münzirî, *Terğîb*, c. II, s. 205.

89 Irâkî, *Muğnî*, c. I, s. 287.

90 İbn Teymiyye, *Kâide*, ss. 107, 143.

91 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, İst. 1987, c. I, s. 222; Nesâî, *Duaşâ*, Beyrut 1406, s. 225; Nevevî, *Ezkâr*, İst. 1955, s. 32; İbn Teymiyye, *age.*, s. 107; Zehebî, *Mizân*, Beyrut 1963, III, 79; Sehâvî, *Tabric*, Amman 1408, s. 62; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. V, s. 236; Leknevî, *er-Rafu ve't-tekmîl*, s. 132 dn. (Ebû Ğudde'nin notu); Elbânî, *Tevessül*, s. 102; a.mlf., *Daife*, c. I, s. 84.

92 Ahmed b. Hanbel, *age.*, aynı yer.

riyordu.⁹³ “Atıyye'nin hadisi nasıldır?” suâline muhatap olan Yahya b. Maîn (ö. 233/847), “O, sâlihtir.” cevabını verirken,⁹⁴ İbn Hacer (ö. 852/1448) de onun hakkında şöyle demektedir: “Sadûktur, çok hata ederdi. Şîf ve müdellis bir râvî idi. Üçüncü tabakadandır ve 111/729 tarihinde vefat etmiştir.”⁹⁵

Kevserî (ö. 1371/1952), râvî Atıyye'nin şiilikle (teşeyyu') cerhedildiğini fakat Tirmizî'nin onun birçok hadisini *hasen* kabul ettiğini söylemektedir.⁹⁶ Ayrıca o, Atıyye'nin, (Ebû Saîd künyesinin ardından) “el-Hudrî” nisbesini getirmesinden sonra -bilhassa mütâbî hadisin bulunması hâlinde- *tedlis* ihtimalinin kalmadığını da ifade etmektedir.⁹⁷

Şüphesiz, bir râvînin şiilikle itham edilmesi, tercih edilen görüşe göre cerh sebebi değildir. Ancak Atıyye (ö. 111/729)'nin el-Kelbî (ö. 146/763) ile olan münasebeti ve yaptığı *tedlis* (tedlîsü's-şüyûh) hakkında Ahmed b. Hanbel ve Zehebî'nin yukarıdaki tespit ve değerlendirmeleri, mecburen bizi ihtiyata sevketmektedir. Bu itibarla, Kevserî'nin, cumhur tarafından zayıf kabul edilen râvî Atıyye üzerinden tedlis şâibesini izâleye matuf açıklaması pek de ikna edici gözükmemektedir. Hadisin râvîleri arasında yer alan el-Fadl b. el-Muvaffak el-Kûfî'nin de salih bir zat olmakla birlikte zayıf bir râvî olduğunu görmekteyiz.⁹⁸ Râvîlerden Fudayl b. Merzûk ise, bazı cerh-ta'dil âlimleri tarafından sika kabul edilirken, bazıları tarafından da zayıf görülmektedir. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777) ile Yahya b. Maîn (ö. 233/847)'e göre Fudayl'in sika olduğunu söyleyen İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), babası Ebû Hâtîm (ö. 277/890)'in onun hakkında şöyle dediğini de nakletmektedir: “Fudayl sadûktur. Hadisi sâlihtir. Çok hata ederdi. Onun hadisi yazılır. Ben (babama) onunla ihticac edilir mi? diye sordum. O da “hayır” cevabını verdi”⁹⁹ İclî (ö. 261/874), Fudayl b. Merzûk el-Kûfî hakkında “Câizü'l-hadîs ve sikadır.”¹⁰⁰ demektedir. Zehebî de (ö. 748/1347)¹⁰¹ onun sika olduğu kañaatindedir. İbn Hacer (ö. 852/1448),¹⁰² Fudayl hakkındaki görüşleri özetlerken onun, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne ve İbn Maîn gibi âlimlere göre sika, Nesâî ve İbn Hibbân'a göre ise zayıf olduğunu nakletmektedir. İbnü's-Sünnî (ö. 364/974)'nin¹⁰³ el-Vâzî-Bilâl senediyle tahric ettiği “Allahümme bi hakkı's-sailîne aleyke” şeklin-

93 Zehebî, *Mizân*, c. III, s. 80.

94 İbn Maîn, *Târîb*, Mekke 1399/1979, c. II, s. 407.

95 İbn Hacer, *Takrîb*, Beyrut 1406, s. 393.

96 Kevserî, *Makâlât*, s. 465.

97 Aynı eser, s. 466.

98 Bk. İbn Ebî Hâtîm, *Cerb*, Beyrut trs., c. VII, s. 68; Zehebî, *Mizân*, c. III, s. 360; İbn Hacer, *Tebzîb*, c. IV, s. 499.

99 İbn Ebî Hâtîm, *age.*, c. VII, s. 75.

100 İclî, *Târîbu's-sikât*, Beyrut 1984, s. 384.

101 Zehebî, *Kâşif*, Cidde 1413, c. II, s. 125.

102 Bk. İbn Hacer, *Tebzîb*, c. IV, s. 506.

103 İbnü's-Sünnî, *Amelu'l-yevm*, s. 43.

deki rivâyetle, bahse konu olan hadisin kuvvet kazandığını ifade eden Kevserî,¹⁰⁴ mütâbi ve şâhidlerinin çok olmasından dolayı Atıyye hadisinin *sahib* ile *basen* arasında dönüp dolaştığı neticesine varmaktadır. Ne var ki, İbnü's-Sünnî'nin tahriç ettiği hadisin senedinde geçen el-Vâzî' b. Nâfi' de ittifakla zayıf bir râvidir.¹⁰⁵ Atıyye hakkında tespit edebildiğimiz bilgiler, Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edilen hadisin sened itibariyle zayıf olduğu neticesine götürmektedir. Bununla birlikte Münzirî ve Irâkî'nin değerlendirmesi, bu neticenin biraz ihtiyatla karşılanabileceğini ve hadisin *basen* (*li gayrih*) olabileceğini düşündürmektedir.

Daha önce değinildiği üzere, isnad açısından rivâyetin zayıf olduğunu ifade eden İbn Teymiyye, metin bakımından da farklı bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre bahse konu olan hadis, Peygamber (s.a.v.) ve salihlerin duası ile tevessül kabilindedir. Çünkü Allah'tan isteyenlerin hakkı, Allah'ın onlara icabet etmesi, namaz için evinden çıkıp yürüyenlerin hakkı ise onları sevaba nâil kılmasıdır. Bu, Allah'ın (kendisine) *vâcib* kıldığı bir haktır. Yaratığın, Yüce Yaratıcı üzerinde ise hiçbir hakkı yoktur.¹⁰⁶

Gerçekten de hiçbir kimsenin Allah üzerinde hakkı yoktur. Allah Teâlâ, fiil ve tasarruflarında mutlak irade ve ihtiyar sahibidir. Ne var ki, dua esnasında "hakkı için" tabirinin kullanılabileceği görüşünde olan âlimlerin de bu noktayı dikkatten uzak tutmadıklarını görmekteyiz. Nitekim, ilgili hadisin metninde geçen *hakk* kelimesinin *rütbe* ve *konum* (menzile) manasına geldiğini ifade eden Sübkî (ö. 756/1355) şöyle demektedir: "Bu, Allah'ın lütuf ve keremiyle yaratıklara ihsan ettiği haktır... Burada *hakk* ile kastedilen şey *vâcib* değildir. Çünkü Allah üzerine hiçbir şey *vâcib* olmaz. (Dua esnasında) *hakk* kelimesinin kullanılmaması yönünde bazı fakihlerden nakledilen sözler de bu manaya hamledilir."¹⁰⁷ Bu izah tarzına göre, söz konusu hadis metnindeki "Allah'ım, senden isteyenlerin senin katındaki hakkı için senden diliyorum!" cümlesi, "Allah'ım, isteğimin yerine gelmesi için vâd, kerem ve ihsanın gereği, senden isteyenlerin kavuşmuş oldukları/hakettikleri katındaki lütuf ve fazileti vesile kılıyorum!" şeklinde anlaşılması gerekecektir.

2. Ebû Ümâme el-Bâhilî diyor ki: Rasûlullah (s.a.v.) sabah akşam şöyle dua ederdi: "Allah'ım! Anılmaya en lâyık olan sensin... Sana ait olan her hak için ve senden isteyenlerin hakkı için senden bu sabah ve akşam vaktinde beni kabul buyurmanı ve kudretinle beni cehennemden korumanı istiyorum!"¹⁰⁸

104 Kevserî, *Makâlât*, ss. 465-466.

105 İbn Ebî Hâtîm, *Cerb*, c. IX, ss. 39-40; Nevevî, *Ezkâr*, s. 32; Elbâni, *Tevessül*, s. 108; a.mlf., *Daîfe*, c. I, s. 87.

106 Bk. İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 143. Bu noktada İbn Teymiyye, "Rabbiniz kendi üzerine rahmeti yazmıştır." (6 En'âm/54) ve "Mü'minlere yardım etmek üzerimize borç (hak) idi." (30 Rûm/47) gibi âyetleri delil olarak zikreder.

107 Sübkî, *Şifâü's-sekâm*, Mısır 1318, s. 137.

108 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. VIII, ss. 264-265.

Tahriç ve Değerlendirme

Ebû Ümâme'den hadisi rivâyet eden Feddâl b. Cübeyr, zayıf bir râvîdir ve zayıflığı ittifak konusudur.¹⁰⁹ İbn Adıyy (ö. 365/975)'in, "Feddâl b. Cübeyr'in Ebû Ümâme'den on kadar rivâyeti vardır, hiçbirisi mahfuz değildir (hepsi de zayıftır)"¹¹⁰ sözüne yer veren Zehebî (ö. 748/1347)¹¹¹ ve İbn Hacer (ö. 852/1448),¹¹² râvî Feddâl b. Cübeyr'in Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890)'ye göre zayıf olduğunu, İbn Hıbbân (ö. 354/965)'a göre ise onun hiçbir rivâyetiyle ihticac edilemeyeceğini nakletmektedir. Râvî Feddâl b. Cübeyr hakkında verilen bilgiler, onun rivâyet ettiği söz konusu hadisin sened itibariyle zayıf olduğunu göstermektedir.

3. Enes b. Mâlik diyor ki: Ali b. Ebî Tâlib'in annesi Fâtıma bint Esed b. Hişâm vefat ettiğinde Rasûlullah (s.a.v.) yanına girerek onun başucunda oturmuş ve şöyle buyurmuştur: "Allah sana rahmet eylesin anneciğim! Sen benim ikinci annem idin. Kendin aç kalır, beni doyururdun. Kendin açık durur, beni giydirirdin. Güzel yiyeceklerden kendini alıkoyar, bana tattırırdın. Böyle yapmakla da hep Allah'ın rızasını ve âhîret yurdunu gözetirdin." Sonra Rasûlullah (s.a.v.) onun üç defa gasledilmesini emretti... Sonra da kabir kazmaları için Üsâme b. Zeyd, Ebû Eyyüb el-Ensârî, Ömer b. el-Hattâb ve zenci bir genci çağırdı. Onlar kabrini kazdılar. Lâhîde ulaştıklarında ise Rasûlullah (s.a.v.) onu eliyle kazdı ve toprağını yine eliyle çıkardı. Kazı işi bittiğinde, Rasûlullah (s.a.v.) kabrin içine girdi ve orada yan yatarak şöyle buyurdu: "Dirilten ve öldüren Allah'tır. Hiç ölmeyen diridir O. Rabb'im! Annem Fâtıma bint Esed'i mağfîret eyle. Hücetini (kelime-i tevhid) ona telkin et ve onun kabrini geniş/rahat kıl! Peygamberinin ve benden önceki peygamberlerin hakkı için duamı kabul buyur. Şüphesiz sen merhametlilerin en merhametlisisin!" Nihayet Rasûlullah (s.a.v.) cenaze için dört tekbir getirdi ve onu kendisi, Abbas ve Ebû Bekir es-Siddîk kabre koydular.¹¹³

Tahriç ve Değerlendirme

Heysemî (ö. 807/1404), hadisin senedi hakkında şöyle demektedir: "Râvîlerden Ravh b. Salâh, İbn Hıbbân ve Hâkim tarafından sika görülmüştür. Ne var ki onda zayıflık vardır. Diğer râvîler ise Sahîh'in ricâlidir."¹¹⁴

Heysemî'nin değerlendirmesinde de görüldüğü üzere, hadisin sıhhati Ravh b. Salâh yüzünden münakaşa konusu olmuştur. Gerçekten de Ebu'l-Hâris künyeli

109 Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. X, s. 117.

110 İbn Adıyy, *Kâmil*, Beyrut 1409, c. VI, s. 21.

111 Zehebî, *Mizân*, c. III, s. 347.

112 İbn Hacer, *Lisân*, Beyrut 1986, c. IV, s. 434.

113 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. XXIV, ss. 351-352; Ebû Nuaym, *Hilye*, c. III, s. 121. Krş. Hâkim, *Müstedrek*, c. III, ss. 116-117.

114 Heysemî, *age.*, c. IX, s. 257.

ve Mısırlı olan Ravh b. Salâh (ö. 233/847), İbn Adıyy (ö. 365/975),¹¹⁵ Dârakutnî (ö. 385/995),¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)¹¹⁷ tarafından zayıf görülmüştür. Râvi Ravh b. Salâh'tan yola çıkarak hadisin zayıf olduğu neticesine varan Elbânî, "Hadisin isnâdı, Taberânî ve Ebû Nuaym'a göre zayıftır. Çünkü senesinde yer alan Ravh b. Salâh bizzat Ebû Nuaym'ın da söylediği gibi teferrüd etmiştir."¹¹⁸ demektedir. Ayrıca o, İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim (ö. 405/1014)'in râvî Ravh b. Salâh'ı tevsih etmelerini yeterli bulmamakta ve onların bu noktada tesâhüllerinin maruf olduğunu da ifade etmektedir.¹¹⁹ Ancak biz Elbânî'nin, "Hadisin isnâdı Taberânî ve Ebû Nuaym'a göre zayıftır." şeklindeki ifadesini pek de objektif bulmamakta ve bunun yanlış anlamaya müsait olduğunu görmekteyiz. Çünkü bu ifade tarzından, Taberânî (ö. 360/970) ve Ebû Nuaym (ö. 430/1038)'in hadisi *zayıf* gördükleri manası çıkmaktadır. Hâlbuki her iki muhaddisden de böyle açık bir beyan mevcut değildir. Mesela Ebû Nuaym¹²⁰ hadisin *garib* olduğunu ve onu sadece teferrüde bulunan Ravh b. Salâh'ın hadisi olarak kaydettiğini söylemekte; râvînin veya hadisin zayıf olup olmadığı hakkında bir kanaat belirtmemektedir.

4. Ömer b. el-Hattâb'dan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir:

Âdem (cennetten çıkarılmasına sebep olan) hatayı işlediğinde:

-Yâ Rabb! Muhammed hakkı için senden beni bağışlamamı istiyorum, dedi.
Allah Teâlâ:

-Ey Âdem, henüz yaratmadığım hâlde Muhammed'i sen nasıl tanıdın? diye sordu. Âdem:

-Yâ Rabb! Sen beni elinle yaratıp bana rûhundan üflediğinde başımı kaldırdım. Arşın sütunları üzerinde "Lâ ilâhe illallah Muhammed Rasûlullah" cümlesinin yazılı olduğunu gördüm. Bildim ki sen, ismine ancak mahlûkâtın en sevimlisini izâfe edersin, dedi.

Bunun üzerine Allah:

-Doğru söyledin ey Âdem! Hakikaten o, bana mahlûkâtın en sevgili olanıdır. Onun hakkı için bana dua et (madem ki dua ettin), ben de seni bağışladım. Şayet Muhammed olmasaydı seni yaratmazdım, buyurdu."¹²¹

Tahriç ve Değerlendirme

Hâkim (ö. 405/1014), naklettiği bu haberin ardından şöyle demektedir: "Bu,

115 İbn Adıyy, *Kâmil*, c. III, s. 146; Zehebî, *Mizân*, c. II, s. 58; İbn Hacer, *Lisân*, c. II, s. 465.

116 İbn Hacer, *age.*, c. II, s. 466.

117 İbnü'l-Cevzî, *İlel*, Beyrut 1403, c. I, s. 270.

118 Elbânî, *Tevessül*, s. 111.

119 Bk. Elbânî, *age.*, s. 112; a.mlf., *Daife*, c. I, ss. 79, 82.

120 Ebû Nuaym, *Hilye*, c. III, s. 121.

121 Hâkim, *Müstedrek*, c. II, s. 672; Beyhakî, *Delâil*, c. V, ss. 488-489.

isnâdı sahih olan bir hadistir. Bu kitapta zikrettiğim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in ilk hadisi budur." Ancak rivâyeti değerlendirmeye tâbi tutan Zehebî (ö. 748/1347), "Aksine hadis mevzûdur. Abdurrahman vâhî (zayıf) bir râvîdir" diyerek,¹²² Hâkim'in değerlendirmesine katılmadığını belirtmektedir.

İbn Ebî Hâtım (ö. 327/938)'in, râvî Abdurrahman b. Zeyd hakkında verdiği bilgiler¹²³ Zehebî'yi desteklemektedir. Aynı şekilde hadisi eserine alan Beyhakî (ö. 458/1065),¹²⁴ teferrüde kalan Abdurrahman b. Zeyd'in zayıf olduğunu zikretmektedir.

İbn Kesîr (ö. 774/1372) de rivâyeti Hâkim, Beyhakî ve İbn Asâkir'den aynen naklettikten sonra şöyle demektedir: "Beyhakî, 'bu tarikte Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem teferrüde kalmıştır. O da zayıf bir râvîdir.' demiştir. Allah doğrusunu daha iyi bilir."¹²⁵

Zehebî (ö. 748/1347) ve İbn Hacer (ö. 852/1448), hadisin râvîleri arasında geçen Ebu'l-Hâris Abdullah b. Müslim el-Fihrî'den söz ederken şu tespitte bulunmaktadır: "Abdullah b. Müslim, İsmail b. Mesleme b. Ka'neb vasıtasıyla Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'den, içerisinde "Ey Âdem, Muhammed olmasaydı seni yaratmazdım!" cümlesi olan bâtil (asılsız) bir haber rivâyet etmiştir."¹²⁶

Heysemî (ö. 807/1404) de, "Taberânî hadisi *el-Evsat* ve *es-Sağîr*'inde rivâyet etmiştir. Senesinde tanımadığım râvîler bulunmaktadır."¹²⁷ diyerek rivâyetin sağlam olmadığına işaret etmektedir. Heysemî'nin, râvîlerden Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-Medenî (ö. 182/798) için *zayıf* dediğini,¹²⁸ bir başka münasebetle de, "Ekseriyet onun zayıf olduğu görüşündedir,"¹²⁹ İbn Adiyy ise onu sika kabul etmiştir.¹³⁰ dediğini bilmekteyiz. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Adiyy (ö. 365/975), Abdurrahman b. Zeyd'in mutlak manada sika olduğunu söylememektedir. Çünkü o, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni, Nesâî, Ahmed b. Hanbel gibi cerh-ta'dil âlimlerinin Abdurrahman b. Zeyd için *zayıf* dediklerini naklettikten sonra, örnek olarak onun bazı rivâyetlerini zikretmekte ve ardından da "Bütün bu rivâyetler mahfûz değildir."¹³¹ şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Abdurrahman b. Zeyd'den gelen daha başka örnek rivâyetlere de yer veren İbn Adiyy, değerlendirmesini şu cümlelerle noktalamaktadır: "Abdurrahman b. Zeyd'in hasen

122 Zehebî, *Telhis*, c. II, s. 672. Ayrıca bk. Zehebî, *Kâşif*, c. I, s. 628.

123 Bk. İbn Ebî Hâtım, *Cerh*, c. V, ss. 233-234.

124 Beyhakî, *Delâil*, c. V, s. 489.

125 İbn Kesîr, *Bidâye*, Kahire 1414, c. I, s. 83.

126 Zehebî, *Mizân*, c. II, s. 504; İbn Hacer, *Lisân*, c. III, ss. 359-360.

127 Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. VIII, s. 253.

128 *Aynı eser*, c. V, ss. 147, 258.

129 *Aynı eser*, c. I, s. 21.

130 *Aynı eser*, c. III, s. 77.

131 İbn Adiyy, *Kâmil*, c. IV, ss. 269-272.

hadisleri de vardır. Zikrettiğim gibi Yûnus b. Ubeyd ve Süfyan b. Uyeyne ondan iki hadis rivâyet etmiştir... Onu bazıları tasdik etmiştir. O, hadisi yazılan kimselerdendir."¹³² İbn Teymiyye (ö. 728/1327), söz konusu hadisi rivâyet ettiğinden dolayı Hâkim'in yadırgandığını ve bizzat Hâkim'in *el-Medhal* adlı eserinde Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in, babasından mevzû hadisler rivâyet ettiğini söylediğini ifade ettikten sonra şöyle demektedir: "Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ittifakla¹³³ zayıf bir râvidir. O, çok hata ederd... Hâkim'in bu ve benzeri hadisleri sahih görmesini otoriteler yadırgamışlar ve şöyle demişlerdir: " Hâkim, erbâbı nezdinde mevzû ve yalan olduğu bilinen (bazı) hadisleri sahih kabul etmiştir..."¹³⁴

İbn Teymiyye, Hâkim'in sahih olarak değerlendirdiği hadislerin ekseriyetinin gerçekte sahih olmakla birlikte, hadis âlimlerinin onun mücerred tashihine itimat etmediklerini ve onun hatası çok sika mertebesinde olduğunu da ifade etmektedir.

İbn Teymiyye'den sonra, Hâkim'in hadis tarihindeki yerinin ne olduğuna cevap arayan bir çok âlim de bu konuda İbn Teymiyye ile aynı görüşü paylaşmak durumunda kalmıştır. Meselâ İbn Kesîr (ö. 774/1372)¹³⁵ *Müstedrek*'i ihtisar ederek hadislerini değerlendirmeye tâbi tutan Zehebî (ö. 748/1347)'nin, bunlardan yaklaşık yüz tanesinin mevzû olduğunu tespit ettiğini söylemektedir. Ancak, Ahmed Muhammed Şâkir'in, tespit ve değerlendirmede Zehebî'nin de hataları olduğunu ifade etmesi,¹³⁶ bizi ihtiyata sevketmesi gerektiği kadar, konunun ciddiyetini de göstermektedir.

Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1378/1958), "Hâkim'in tesâhül, vefatı sebebiyle yazdığı eseri yeniden gözden geçirememesinden kaynaklanmıştır. Ben, altı cüzden oluşan Müstedrek'in yaklaşık ikinci cüzünün yarısında Hâkim'in imlâsının son bulduğunu gördüm... İmlâ edilen bölümdeki tesâhül, sonraki bölümlere nisbetle çok daha azdır." diyen İbn Hacer (ö. 852/1448)'in tespitinin isabetli olduğunu söylemektedir. Ne var ki, yukarıda değinildiği üzere Zehebî ve İbn Hacer, Abdurrahman b. Zeyd'den rivâyet edilen bahis konusu hadisin bâtil olduğunu söylemek sûretiyle probleme açıklık getirmiş olmaktadır.

Takiyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), ilgili hadisin *zayıf* hatta *mevzû* olduğunu söyleyen İbn Teymiyye'nin görüşünü şöyle tahlil etmektedir: "İbn Teymiyye, Âdem (a.s.)'in tevessülünün aslı olmadığını, bunu Rasûlullah (s.a.v.)'tan hiçbir kimsenin itimada şayan bir isnad ile rivâyet etmediğini, bunun mevzû ve yalan bir haber olduğunu iddia etmiştir. Eğer kendisine Hâkim'in bu haberi sahih ka-

132 İbn Adıyy, *Kâmil*, c. IV, s. 273.

133 İbn Adıyy'in yukardaki değerlendirmesi dikkate alınırsa, Abdurrahman b. Zeyd'in *ittifakla* değil de, *neredeysse ittifakla* zayıf bir râvî olduğunu söylemek daha doğru olmalıdır.

134 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 85.

135 İbn Kesîr, *İhtisâr*, Beyrut trs., s. 29.

136 Ahmed Muhammed Şâkir, *Bâis*, Beyrut trs., s. 30.

bul ettiği (tashîh) ulaşıydu,¹³⁷ o bunları söylemezdi. Ona bu hakikat ulaşıp ol-
saydı, sanıyorum bu defa da hadisin râvîsi Abdurrahman b. Zeyd'i tenkit edecekti.
Biz ise Hâkim'in tashihini kabul ediyoruz. Kaldı ki, Abdurrahman b. Zeyd
onun iddia ettiği kadar zayıf bir râvî de değildir.¹³⁸ O hâlde akıl ve şeriatın red-
detmediği bu denli önemli bir şeyi reddetmeye cesaret etmek, bir Müslüman için
nasıl helal olabilir?"¹³⁹

Kevserî (ö. 1371/1952) de farklı kanaatte değildir. O, Abdurrahman b. Zeyd'in
İmam Mâlik (ö. 179/795) tarafından zayıf görüldüğünü, başkalarının da ona tâbi
olduğunu ancak onun yalanla değil, vehimle itham edildiğini, bu durumda olan
bir râvînin bazı hadislerinin ayıklanması gerektiğini ve Hâkim'in de bunu yaptığını
söylemektedir.¹⁴⁰ Kevserî'ye göre Hâkim, İmam Mâlik'in bahis konusu haberi kabul
ettiği görüşündedir. O şöyle demektedir: "Çünkü Muhammed b. Humeyd
(ö. 248/862) İmam Mâlik'in Ebû Ca'fer el-Mansûr'a, 'O (Peygamber) senin vesilendir.
O, baban Âdem'in de vesilesidir.' dediğini nakletmektedir. İmam Mâlik'in
bahis konusu haberi bu şekilde benimseyip delil olarak kullanmasıyla, Abdurrah-
man b. Zeyd'in üzerinden vehim töhmeti ve zabt azlığı giderilmiş olmaktadır.
Kaldı ki, Abdurrahman b. Zeyd, rivâyeti kayıtsız şartsız reddedilen bir râvî de de-
ğildir. Nitekim İmam Şâfiî, *el-Ümm* ve *Müsned* adlı eserlerinde onun bazı hadis-
lerini delil olarak kullanmaktadır. O hâlde Hâkim, bu hadisi sahih gördüğünden
dolayı kınanamaz. Evet haber sahihtir. Ancak, Muhammed Mustafâ (s.a.v.)'nin fa-
ziletlerini duyduğunda göğsü daralan kimseler nezdinde tabîî ki sahih değildir!"¹⁴¹

"Göğsü daralan kimseler" ile Kevserî'nin, söz konusu hadisin sihhat ve sübû-
tunu kabul etmeyen kadîm-muâsır âlimleri kastettiği açıktır. Hemen belirtmeli-
yiz ki -şayet maksadı aşan bir ifade değilse- bu, ilmî zihniyetle pek bağdaşmayan
subjektif bir yorumdur. Üslûp itibarıyla de bu yorum, akademik nezaketten
uzaktır. Bu durumda, meselâ İbn Teymiyye (ö. 728/1327), Zehebî (ö. 748/1347)
ve İbn Hacer (ö. 852/1448)¹⁴² gibi otoriteler de bu talihsiz sınıfta yer alacaktır.
Hâlbuki onların Rasûl-i Ekrem'e olan derin hürmet ve muhabbetlerinden kuşku
duymak mümkün değildir. Bu sebeple, Rasûl-i Ekrem'e nispet edilen hadislerin
sahih olup olmadığını tetkik faaliyeti ile ona gösterilmesi gereken hürmet ve mu-
habbet düşüncesi birbirinden tefrik edilmelidir.

137 Oysa yukarıda İbn Teymiyye'nin konuyla ilgili verdiği bilgilerden, Hâkim'in *tashih*inin ken-
disine ulaşıp olduğu anlaşılır.

138 İbn Adıyy'in, Abdurrahman b. Zeyd hakkında verdiği bilgi dikkate alınırca, bu fikir kısmen
doğrudur.

139 Sübkî, *Şifâu's-sekâm*, ss. 120, 123.

140 Kevserî, *Makâlât*, s. 463.

141 Aynı yer.

142 Kevserî, farkında olmasa gerekir ki, bahse konu olan haber hakkında Zehebî ile İbn Hacer'in
bâtıl deyişinden hiç söz etmez.

Sened itibariyle hadisin son derece *zayıf* olduğunu söyleyen Elbânî, hadisin metnini de tenkide tabi tutmaktadır.¹⁴³ O, "Derken Âdem Rabb'inden bir takım ilhamlar aldı ve hemen tevbe etti..."¹⁴⁴ âyeti ile "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."¹⁴⁵ âyetine aykırı düştüğü gerekçesiyle rivâyetin bâtil olduğunu ifade etmektedir. Elbânî, söz konusu ilk âyetin tefsiri sadedinde Hâkim'den¹⁴⁶ naklettiği şu rivâyeti esas almaktadır: Âdem (a.s.):

-Rabbim Sen beni elinle yaratmadın mı? diye sorar. Allah (c.c.):

-Evet, der. Âdem:

-Sen bana ruhundan üflemedin mi? der. Allah:

-Evet, der. Âdem:

-Rabbim! Sen beni cennetine yerleştirmedin mi? diye sorar. Allah:

-Evet, der. Âdem:

-Senin rahmetin gadabını geçmedi mi? der. Allah:

-Evet, der. Âdem:

-Şayet tevbe eder ve kendimi düzeltirsem beni cennetine döndürür müsün? diye sorar. Bunun üzerine Allah:

-Evet, cevabını verir.

Elbânî, rivâyetin "*Eğer Muhammed olmasaydı seni yaratmazdım.*" cümlesinin ise, Allah Teâlâ'nın Âdem'i ve neslini yaratmasındaki hikmetten bahseden söz konusu ikinci âyete aykırı olduğunu söylemektedir. Rivâyeti kabul edenler ise cümleyi hakiki değil, mecâzi manada Peygamber (s.a.v.)'e duyulan sevginin bir ifadesi olarak anlamaktadırlar.

Netice itibariyle, hakkında *sahib*, *basen*,¹⁴⁷ *zayıf*, *mevzû* gibi farklı tespit ve değerlendirmelerin yapıldığı söz konusu rivâyetin, sened ve metin bakımından ihtiyatla karşılanması ve şüpheli/yadırganabilir ifadeler taşıdığından onu tenkit edenlerin duygusal tavırla suçlanmaması gerektiği anlaşılmaktadır.

5. İbn Abbas diyor ki: Hayber Yahudileri Gatafân kabilesiyle savaşırdı. Karşılaştıklarında hep Hayber Yahudilerini hezimete uğrattırlardı. Bunun üzerine Yahudiler şu dua ile (Allah'a) sığındı: "Allah'ım! Âhir zamanda bize çıkaracağını vadettiğin ümmî Peygamberin Muhammed'in hakkı için senden onlara karşı bize yardım etmeni istiyoruz." İbn Abbâs diyor ki: Onlar düşmanlarıyla karşılaştıkları zaman bu dua ile niyazda bulunurlar ve ardından Gatafân'ı yenerlerdi. Ancak

143 Elbânî, *Tevessül*, ss. 115-128.

144 2 Bakara/37.

145 51 Zâriyât/56.

146 Hakim, *Müstedrek*, c. III, s. 545. Hâkim, hadisin isnâdının *sahib* olduğunu söyler, Zehebî de ona muvafakat eder.

147 Mahmud Saîd Memduh (bk. *Rafu'l-minâra*, Beyrut 1997, s. 249), "Doğrusu bu isnad, en azından hasen hadis şartına uygundur" der.

Peygamber (s.a.v.) gönderilince, onlar Peygamber (s.a.v.)'i inkâr ettiler. Bunun üzerine Allah şunu indirdi: "Onlar kâfirlere karşı seninle zafer isterlerdi." ¹⁴⁸ **yâ Muhammed!**¹⁴⁹

Tahriç ve Değerlendirme

Hâkim (ö. 405/1014) rivâyeti zikrettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Zaruret, bu haberi tefsir bâbında rivâyet etmeye sevketmiştir. Hadis *garîb* (ferd) dir." Bu değerlendirme üzerine Zehebî (ö. 748/1347)'nin şu ifadesi câlib-i dikkattir: "Bu hadisi rivâyet konusunda 'zaruret yoktur. (Râvîlerden) Abdülmelik (b. Hârûn b. Antere) metruk ve hâlik¹⁵⁰ tir."¹⁵¹

Zehebî'nin hocalarından İbn Teymiyye (ö. 728/1327)¹⁵² de râvî Abdülmelik b. Hârûn b. Antere'nin, yalanıyla maruf râvîlerden olduğunu söylemekte ve söz konusu rivâyetini kabul etmemektedir.

Kevserî (ö. 1371/1952),¹⁵³ Beğavî (ö. 516/1122) ile Suyûtî (ö. 911/1505)'yi kaynak göstererek, söz konusu rivâyetin Peygamber (s.a.v.) ile tevessül mevzûunda *isti'nâsen* zikredilebileceğini ifade etmektedir. Ne var ki rivâyet, isnad bakımından *zayıf* hatta *mevzû* olsa gerektir. Bununla beraber, Yahudilerin müşrik ve kâfir Arap kabilelerine karşı Peygamber (s.a.v.) ile bir şekilde Allah'tan fetih ve zafer talepleri, bahse konu olan rivâyetin sonunda zikredilen âyetten ve âyetin tefsiri sadedinde muhtelif senedlerle gelen rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Bu rivâyetler,¹⁵⁴ özel tetkiki gerektiren müstakil bir makale konusu olacak hüviyettir. Ancak şu kadarını ifade etmeliyiz ki, ilk dönem siyer âlimlerinden ve "emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanına lâayık görülmüş olan İbn İshâk (ö. 151/768)'in¹⁵⁵ naklettiği şu haber, söz konusu rivâyetin nasıl anlaşılması gerektiği meselesine ışık tutmaktadır:

"Ehl-i kitap, bi'setinden önce Rasûlullâh (s.a.v.)'ı ve onun beklenen zamanı-

148 Bahse konu olan âyet şudur: "Daha önce (Yahudiler) kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap, bilip öğrendikleri hakikat onlara gelince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti inkârcılardır." (2 Bakara/89).

149 Hâkim, *Müstedrek*, c. II, s. 289.

150 "Helâk olan" manasına gelen *bâlik*, cerh lâfızlarının ağır örneklerinden biridir. Cerh lâfızlarının üçüncü veya beşinci mertebesinde yer alan *bâlik* bir râvînin rivâyet ettiği hadis alınmaz. Bk. Aydınlı, *Hadis İstılabları Sözlüğü*, ist. 1987, s. 67; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 118.

151 Zehebî, *Telhîs*, c. II, s. 289.

152 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 84.

153 Kevserî, *Makâlât*, ss. 458-459. İlgili rivâyet yalnız Beğavî ve Suyûtî tarafından değil, meselâ Kurtubî (*Câmi'*, c. II, s. 27) tarafından da zikredilir. Âlûsî de (bk. *Rûbu'l-maânî*, Beyrut trs., c. I, s. 320) içinde "bi hakkı nebiyyike" tabirinin geçtiği rivâyeti zikreder.

154 Rivâyetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, Beyrut 1415, c. I, ss. 577-580.

155 Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 47. Ona bu unvanı veren Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776)'dır. Zehebî'nin (*aynı eser*, c. VII, s. 35) İbn İshâk hakkında değerlendirmesi ise şöyledir: "O, *ilimde babr-i accâc idi. Lâkin o gerektiği gibi mücevvid de değildi.*"

nı çok iyi biliyordu. Çünkü onlar kendi kitaplarında, onun ismini ve özelliklerini görüyorlardı... Onlar, (zalim) putperestlere karşı onunla zafer isteğinde bulunuyorlar ve İbrâhim'in dini ile gönderilecek olan Peygamber'in isminin Muhammed olduğunu onlara bildiriyorlardı... Onlar putperestlere şunu söylerlerdi: 'Gönderilen Peygamber'in zamanı hayli yaklaştı. Biz ona tâbi olacağız ve onunla beraber olup Âd ve İrem gibi sizi katledeceğiz.' Ancak Allah Teâlâ Rasûlünü gönderince biz ona ittiba ettik, ehl-i kitap ise onu inkâr etti...¹⁵⁶

İbn Teymiyye,¹⁵⁷ âyet-i kerîmenin nüzûlüne sebep teşkil eden söz konusu vak'ayı İbn İshâk'ın naklettiği şekilde anlamaktadır. Zemahşerî,¹⁵⁸ İbn Kesîr,¹⁵⁹ Şevkânî,¹⁶⁰ Elmalılı¹⁶¹ ve Tabâtabâî¹⁶² gibi müfessirlerin de -diğer bazı rivâyetlere yer verilmekle birlikte- aynı şekilde anladıkları izlenimi uyanmaktadır. İlgili âyetin¹⁶³ tefsiri konusunda bu anlayış/rivâyet, hem sened hem de metin bakımından tercihe şâyan olmalıdır.

C. Vefatından Sonra Peygamberler ve Salihlerle Tevessül

1. Mâlik ed-Dâr -ki o Hz. Ömer'in haznedârı idi- anlatıyor: Hz. Ömer devrinde halk şiddetli bir kıtlığa maruz kalmıştı. Derken bir adam Peygamber (s.a.v.)'in kabrine gelerek:

-Yâ Rasûlallah! Ümmetin için yağmur yağmasını iste. Zira onlar helâk oldular! dedi. Bunun üzerine rüyasında adama şöyle denildi:

-Ömer'e git, ona selâm götür, halkın suya kavuşacağını haber ver ve ona şunu söyle: "Senin vazifen, iyi muamelede bulunmak, müvazeneli ve güzel hareket etmektir." Adam derhâl giderek durumu Ömer'e bildirdi. Bunun üzerine Ömer ağladı ve sonra da:

-Rabb'im! Üstesinden gelemediğim şeyler hariç, çaba sarfetmekten geri durmuyor ve elimden geleni yapıyorum! dedi.¹⁶⁴

Tahrîç ve Değerlendirme

İbn Hacer (ö. 852/1448), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)'nin rivâyet ettiği bu hadisin isnadının *sahih* olduğunu zikretmektedir.¹⁶⁵ Hadis, aynı isnadla Beyhakî (ö.

156 İbn İshâk, *Siyer*, Konya 1981, ss. 62-63.

157 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 113 vd.

158 Zemahşerî, *Keşşâf*, Beyrut trs., c. I, s. 81.

159 İbn Kesîr, *Tefsîr*, Beyrut 1408, c. I, ss. 128-129.

160 Şevkânî, *Fetbu'l-Kadîr*, Mısır 1383, c. I, s. 113.

161 Elmalılı, *Hak Dini*, İst. 1971, c. I, s. 416.

162 Tabâtabâî, *Mîzân*, Beyrut 1411, c. I, s. 220. Tabâtabâî, Yahudilerin, Peygamber'in bi'set ve hicretiyle düşmanlarına karşı (Allah'tan) fetih ve zafer istediklerini ve bunun hicret öncesinde de devam ettiğini söyler.

163 2 Bakara/89.

164 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. VII, ss. 482-483; İbn Abdilberr, *İstiâb*, c. II, s. 464; Halîfî, *İrşâd*, Riyad trs., c. I, ss. 313-314.

165 İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, c. II, s. 495.

458/1065)¹⁶⁶ ve İbn Asâkir (ö. 571/1175)¹⁶⁷ tarafından da rivâyet edilmektedir.

Elbânî (ö. 1419/1999, hem metin hem de isnad bakımından rivâyetin *sahib* olmadığını söylemektedir. Bu hususta onun ileri sürdüğü üç gerekçeyi burada nakletmek ve sonunda bir değerlendirme yapmak uygun olacaktır:

a) Râvi Mâlik ed-Dâr'ın zabt ve adaleti maruf değildir; o mechul bir râvîdir. Nitekim İbn Ebî Hâtîm,¹⁶⁸ senedde adı geçen Ebû Sâlih'in dışında, ondan rivâyet-te bulunan bir râvî zikretmemiştir. Bu da onun mechul olduğunu göstermektedir. Ayrıca hadis ilminde otorite olan İbn Ebî Hâtîm'in, onun hakkında bir tevsik ifadesi nakletmemesi de bunu desteklemektedir. O hâlde râvi Mâlik ed-Dâr mechul kalmaktadır. Hâfız İbn Hacer'in, "Ebû Sâlih es-Semmân'ın Mâlik ed-Dâr'dan sahih bir isnad ile..." şeklindeki ifadesi, bizim tespitimizle çelişmez. Çünkü biz İbn Hacer'in söz konusu ifadesinin, senedin tamamının sahih olduğu konusunda değil, yalnız Ebû Sâlih'e kadar olan kısmı hakkında bir açıklama olduğunu kabul ediyoruz. Aksi hâlde o, isnada Ebû Sâlih'ten itibaren başlamaz ve doğrudan "Mâlik ed-Dâr'dan... ve isnadı sahihtir." derdi... Böyle yapmakla İbn Hacer, râvî Mâlik'in durumu karşısında dikkatli olunması gerektiğine veya onun mechul olduğuna işaret etmektedir.

b) Hadisin metni, şeriatla müstehap olan istiskâ namazına hatta, "Dedim ki, Rabb'inizden mağfiret dileyin, çünkü O, çok bağışlayıcıdır. (Mağfiret dileyin ki) O üzerinize bol bol yağmur göndersin!"¹⁶⁹ gibi âyetlerin ifade ettiği dua ve istiğfâra aykırı düşmektedir. Bu yüzden Hz. Ömer, Abbâs'ın duasıyla tevessül ve istiskâda bulunmuştur. Selef de hep öyle yapmıştır. Onların hiçbirinden, Peygamber (s.a.v.)'in kabrine iltica ederek yağmur için ondan dua talep ettiğine dair bir rivâyet gelmemiştir. Eğer böyle bir şey meşrû olsaydı, bir defa olsun bunu yaparlardı. Onların böyle bir şeyi yapmamaları, söz konusu rivâyetin meşrû/makbul olmadığını göstermektedir.

c) Rivâyetin sahih olduğu farzedilse bile, konu hakkında hüccet olamaz. Çünkü rivâyet, ismi zikredilmeyen bir adama dayanmaktadır. O da mechuldür. Seyf'in rivâyetine dayanarak onun adının Bilâl olduğunu söylemek de hiçbir şey ifade etmez. Çünkü Seyf b. Ömer et-Temimî'nin zayıf oluşu da ittifak konusudur. Hatta İbn Hibbân onun hakkında, "O, sebt râvîlerden mevzû hadisler rivâyet ederdi. Ayrıca onun hadis uydurduğunu da söylerdi." demiştir. O hâlde böyle bir adamın rivâyeti, özellikle muhalefet esnasında/karşısında kabul edilemez.¹⁷⁰

166 Beyhakî, *Delâil*, c. VII, s. 47.

167 İbn Asâkir, *Târîhu medînet-i Dimaşk* (tercemetü Ömer b. el-Hattâb), Beyrut 1414, c. LIII, s. 294.

168 İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, c. VII, s. 213.

169 71 Nuh/10-11.

170 Elbânî, *Teveşsül*, ss. 131-133. Elbânî'nin *et-Teveşsül* adlı eseri, M. Emin AKIN tarafından *Teveşsül Çeşitleri ve Hükümleri* adıyla Türkçe'ye de tercüme edilmiştir (Guraba Yayınları, İstanbul 1995). Ne var ki yapılan tercüme fahiş hatalarla doludur. Bunu görebilmek için yukardaki sayfalara tekâbü'l eden bölümü (ss. 167-170) karşılaştırmak yeterlidir.

Söz konusu rivâyetin delil olarak kullanılmasını kabul etmeyen Elbânî'nin, bu noktada en önemli gerekçesinin,¹⁷¹ Mâlik ed-Dâr'ın *mechul* bir ravi olduğu görülmektedir. Ancak biz, Elbânî'nin iddia ettiği gibi Mâlik ed-Dâr'ın zabt ve adaleti maruf olmayan *mechul* bir şahıs değil, aksine onun *maruf* bir râvî olduğunu tespit etmiş durumdayız.

İbn Sa'd (ö. 230/844), onu şöyle tanıtmaktadır: "Mâlik ed-Dâr, Ömer b. el-Hattâb'ın azatlısıdır. Himyer kabilesinden ve Cüblânlıdır. Ebû Bekir ve Ömer'den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Ebû Sâlih es-Semmân rivâyette bulunmuştur. O, *maruf* idi."¹⁷²

İbn Hibbân (ö. 354/965) onu *es-Sikat*'ında zikretmekte ve hakkında menfi bir söz söylememektedir.¹⁷³

İbn Hacer (ö. 852/1448) ise bunlara ilâveten şu bilgileri vermektedir: "Mâlik ed-Dâr diye bilinen zât, Mâlik b. İyâd'dır ve (Asr-ı saadet'e) yetişmiştir. Muâz ve Ebû Ubeyde'den rivâyetleri vardır. Kendisinden iki oğlu; Avn ve Abdullah rivâyette bulunmuştur. Buhârî, *Târîh*'inde¹⁷⁴ Ebû Sâlih Zekvân tarikiyle Mâlik ed-Dâr'dan Hz. Ömer'in kıtlık senesindeki sözünü (muhtasar olarak) rivâyet etmiştir.¹⁷⁵ Aynı rivâyeti tafsilatlı olarak İbn Ebî Hayseme de tahrîç etmiştir... İbn Sa'd onu Medineli tâbiilerin ilk tabakası içinde zikretmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Osman onu malî işlerde görevlendirmiş ve bu yüzden de ona Mâlikü'd-dâr adı verilmiştir. Ali İbnu'l-Medinî'den rivâyet edildiğine göre o, Hz. Ömer'in haznedârı idi."¹⁷⁶

Ebû Ya'lâ el-Halîlî el-Kazvîni (ö. 446/1054)¹⁷⁷ de, Mâlik ed-Dâr'ın sika oluşunda ittifak edilen kadîm bir tâbîi olduğunu ve tâbîinin ondan övgüyle bahsettiklerini ifade etmektedir.

Hatırlanacağı üzere Elbânî, söz konusu rivâyet hakkında İbn Hacer'in "*Ebû Sâlih es-Semmân'ın Mâlik ed-Dâr'dan sahib bir isnad ile ...*" diyerek kullandığı ifadeden onun, râvî Mâlik ed-Dâr'ın *mechul* olduğuna işaret ettiği şeklinde yorumlamıştı. Hâlbuki İbn Hacer'in Mâlik ed-Dâr'ı tanıtıcı mahiyette verdiği bilgiler, böyle bir yoruma mahal bırakmayacak kadar açıktır. Şüphesiz İbn Hacer'in söz konusu açıklaması, Elbânî'nin yaptığı yorumu anlamsız kılmaktadır. Hz. Ömer gibi, rivâyet konusunda tessebbüt ve ihtiyat sahibi bir zâtın, resmi veya özel malî işlerde onu istihdam etmesi, râvî Mâlik ed-Dâr'ın zabt ve adaletinin bir gös-

171 Aynı gerekçeler, özetle Bin Bâz tarafından da ileri sürülür. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. II, s. 495 dn.

172 İbn Sa'd, *Tabakât*, Beyrut trs., c. V, s. 12.

173 İbn Hibbân, *Sikat*, Haydarâbâd 1989, c. V, s. 384.

174 Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, Beyrut 1407, c. VII, ss. 304-305.

175 Ebû Âsım en-Nebîl (bk. *Fethu'l-Mennân*, Beyrut 1419/1999, c. I, s. 566), Buhârî'nin, rivâyet hakkında bir değerlendirme yapmaksızın sükût ederek zikretmesinin, onun nezdinde *sahib* olduğu anlamına geldiğini söyler.

176 İbn Hacer, *İsâbe*, c. III, s. 484.

177 Halîlî, *İrşâd*, c. I, s. 313.

tergesi sayılmalıdır. Bu tespit bizi, Elbânî'nin, Mâlik ed-Dâr hakkında İbn Hacer'in verdiği biyografik bilgiyi görmediği veya görmezlikten geldiği kanaatine götürmektedir. Bu detaylı bilgiden sonra, Elbânî'nin Mâlik ed-Dâr hakkında Münzirî (ö. 656/1258) ile Heysemî (ö. 807/1404)'den naklettiği, "Onu tanımiyorum." sözünün artık bir mana ifade etmediği de anlaşılmaktadır.

Elbânî'nin rivâyete yönelttiği tenkitlerden birisi de vak'anın, adı zikredilmeyen bir adama dayandığı ve İbn Hacer'in, Seyf b. Ömer'in *Futûb*'undan naklen söz konusu *meçbul* adamın Bilâl b. el-Hâris olduğunu söylemesi¹⁷⁸ idi. Seyf b. Ömer et-Temimî el-Esedî el-Kûfî (ö. 180/796 civarı), Elbânî'nin de ifade ettiği gibi ittifakla zayıf bir râvîdir/ahbâridir.¹⁷⁹ Görebildiğimiz kadarıyla onunla ilgili en iyimsen değerlendirme şudur: "*Seyfin bazı hadisleri meşhur (ve maruf) dur. Ekseriyeti ise münkerdir. O, sıdktan ziyade za'fa yakındır.*"¹⁸⁰

Rasûl-i Ekrem'in kabrine gelen zâtın isim olarak tespiti konusunda İbn Hacer tarafından Seyf'in referans gösterilmesi, kanaatimizce yadırganacak bir durum değildir. Çünkü asıl itibariyle, rivâyetin -İbn Hacer'in tespitine göre- sahih bir isnadla sübûtu, tamamen Seyf'in dışında meydana gelen bir gelişmedir. Seyf, sadece gelen zâtın kim olduğu suâline cevap ararken devreye girmektedir. Bu merhalede Seyf kaynaklı bir bilginin malzeme olarak kullanılması, tenkit mevzuu olmasa gerektir. Üstelik söz konusu malzemeyi kullanan İbn Hacer, Seyf'in zayıf oluşunun farkındadır ve onun hakkında teferruatlı bilgiye sahip bulunmaktadır.¹⁸¹ Kaldı ki, yer ve tarih itibariyle Seyf'in verdiği bilgiyle çelişen bir durum da vârid değildir. Çünkü adı geçen Bilâl b. el-Hâris el-Müzenî (ö. 60/680) Medine'lidir ve Rasûlullâh (s.a.v.)'in Mekke fethi öncesinde Medine'ye gelmelerini temin etmek üzere Müzeyne kabilesine haberci olarak gönderdiği ve Mekke fethine bin (1000) kişilik bir kuvvetle katılan Müzeynelilerin üç sancaktarından biri olan sahâbidir.¹⁸² Netice itibariyle, vefatından sonra Peygamber (s.a.v.) ile tevessül ve istiskânın cevâzını gösteren ilgili rivâyet,¹⁸³ İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi *sahib* olmalıdır. Nakledilen vak'a, rüyanın delil olarak kullanıldığı ileri sürülerek tenkit mevzuu da yapılmamalıdır. Çünkü rüya ile ahkâmın sabit olmadığı bilinen bir husustur. Bu vak'ayı anlamlı kılan nokta, Bilâl b. el-Hâris'in uyanık olduğu hâlde yaptığı tatbiktir. Bu da onun, Ravza-i Mutahhara'ya gelerek Rasûl-i Ekrem'den ümmeti

178 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. II, s. 496. Krş. Elbânî, *Teveşşül*, s. 131.

179 Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, c. IV, s. 278; İbn Adıyy, *Kâmil*, c. III, ss. 435-436; Safedî, *Vâfi*, c. XVI, s. 66; Zehebî, *Kâşif*, c. I, s. 476; İbn Hacer, *Tebzîb*, c. II, s. 470.

180 İbn Adıyy, *age.*, c. III, s. 436.

181 Bk. İbn Hacer, *age.*, c. II, s. 470.

182 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. I, ss. 291-292; Hakim, *Müstedrek*, c. III, ss. 592-593; İbn Asâkir, *Târîhu medînet-i Dimaşk* (tercemetü Abdillâh b. Imrân), XXXVII, s. 216; İbn Hacer, *Isabe*, c. I, s. 164.

183 Keversî (bk. *Makâlât*, ss. 452-453, 461) bu rivâyetin, vefatından sonra Peygamber (s.) ile istiskâ konusunda sahâbe tatbikatını ortaya koyduğunu, onların hiçbiri tarafından yadırganmadığını ve bunun, tevessülü kabul etmeyen muhalifleri susturacak kadar kesin bir delil olduğunu zikreder.

için Allah Teâlâ'dan yağmur niyazında bulunma talebidir. Nevevî (ö. 676/1277), "Ziyaretçi kerem sahibi olan kabre/Ravza-i Mutahhara'ya gelir; sırtını kibleye, yüzünü de kabrin duvarına çevirir... Kendisi hakkında Peygamber (s.a.v.) ile tevessülde bulunur ve onunla Allah Teâlâ'dan istişfâ' eder." dedikten sonra şunu kaydetmektedir: "Bu konuda Mâverdî, el-Kâfî Ebu't-Tayyib ve diğer ashabımızın müstahsen görerak el-Utbî'den naklettikleri en güzel söz şudur: "Ey şu kutlu top-rakta yatanların en hayırlısı! Bu kabrin varlığından dolayı, yeryüzünün tüm dağ-ları ve ovaları ne kadar da hoştur. (Peygamberim!) Senin sâkini bulunduğun bir kabre canım feda olsun! İffet ve nezâhet, kerem ve sehâvet hep bu kabrin içindedir."¹⁸⁴ Aynı hadise İbn Kesîr (ö. 774/1372) tarafından şöyle verilmektedir: "Aralarında Ebû Mansûr es-Sabbâğ'ın da bulunduğu bir grup âlim, el-Utbî'den şu meşhur kıssayı nakleder. el-Utbî anlatıyor: Peygamber (s.a.v.)'in kabri yanında oturu-yordum. Derken bir bedevî gelerek, selâm sana ya Rasûlallah! dedi ve şöyle de-vam etti: Ben Allah Teâlâ'nın, "Eğer onlar, kendilerine zulmettikleri zaman sana gelip de Allah'tan mağfîret dileseler ve Rasûl de onlar için mağfîret talebinde bu-lunsaydı, Allah'ı çok affedici ve esirgeyici bulurlardı."¹⁸⁵ buyurduğunu işittim. İş-te günahlarımdan tevbe edip mağfîret dileyerek ve benim için Rabb'ime şefâatte bulunmanı isteyerek sana geldim, dedi. Sonra bir şiir¹⁸⁶ okudu ve oradan ayrıldı. O esnada bana bir uyku bastı. Rüyamda Peygamber (s.a.v.)'i gördüm. Bana, "Ey Utbî, bedevîye yetiş ve Allah'ın onu bağışladığını kendisine müjdele!" buyurdu.¹⁸⁷

İbn Teymiyye (ö. 728/1327), bu hadisenin, ictihad ve fetvâlarıyla amel edilen dört büyük müctehid başta olmak üzere imamlardan nakledilmediğini, ancak bunun müteahhir bazı âlimler tarafından zikredildiğini ve bunu destekleyecek şer'î bir delilin bulunmadığını söylemektedir.¹⁸⁸ Hadiseyi *Tefsîr*'inde zikreden İbn Kesîr ise herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Ancak, bir tenkit yönelt-meksizin hadiseyi nakletmesinden onun, "ma'riz-i hâcette sükût beyân-ı zarûret-tir" kaidesi gereğince bunu tasvip ettiği anlaşılmaktadır. Bahse konu olan hadi-sede rüyanın bir delil olarak kullanıldığı düşünülmemelidir. Çünkü rüya ile ah-kâm sabit olmaz. Ancak ifade etmek gerekir ki, hadisenin ehl-i tahkik bazı âlim-lerin tasvibinden geçmesi, bunun şirke müncer bid'at bir uygulama olmadığı me-sajını vermesi bakımından önem arz etmektedir.

2. Ebu'l-Cevzâ Evs b. Abdillâh anlatıyor: Medine halkı şiddetli bir kıtlığa ma-

184 Nevevî, *Mecmû*, Cidde trs., c. VIII, ss. 255-256.

185 4 Nisâ/64.

186 Şiir, Nevevî'nin "en güzel söz" diye naklettiği yukarıda geçen medhiyeden ibarettir.

187 İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. I, s. 532. Kıssa için ayrıca bk. Sübkî, *Şifâu's-sekâm*, s. 46; Zürkânî, *Şer-bu'l-Mevâhib*, c. VIII, s. 306 (Kastallânî'den, kendisinin şahit olduğu benzer bir hadise de nakledilir); Nebhânî, *Şevâbid*, s. 97; Mahmud Saîd Memduh, *Raf'u'l-minâra*, ss. 68, 72.

188 Bk. İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 76. İbn Teymiyye'nin öğrencilerinden İbn Abdilhâdî (ö. 744/1343) de (bk. *es-Sârim*, Beyrut 1405, ss. 245-247, 323) aynı kanaattir.

ruz kalmıştı. Onlar Âişe'ye gelerek durumdan yakındılar. Bunun üzerine Âişe: Peygamber (s.a.v.)'in kabrine bakın, ondan semaya doğru bir delik açın. Onunla sema arasında da hiçbir tavan/engel olmasın! dedi. Onlar da hemen dediğini yaptılar. Bunun üzerine bize öyle bol yağmur yağdı ki, otlar yeşerdi, develer yağdan çatarcasına semizleşti. Bundan dolayı o yıla *çatlama* manasına gelen *âmu'l-fetk* adı verildi.¹⁸⁹

Tahric ve Değerlendirme

Dârimî (ö. 255/868) bu mevkuf hadisi, Ebu'n-Nu'mân - Saîd b. Zeyd - Amr b. Mâlik en-Nukrî - Ebu'l-Cevzâ Evs b. Abdillâh'dan oluşan sened ile Hz. Âişe'den rivâyet etmiştir. Muâsir âlimlerden Gumârî (ö. 1413/1993)¹⁹⁰ rivâyeti *sahib* kabul ederken, Elbânî (ö. 1419/1999) *zayıf* görmektedir. Elbânî, şu üç sebepten dolayı rivâyetin hüccet olamayacağını söylemektedir:

a) Râvîlerden Saîd b. Zeyd'de zayıflık vardır. İbn Hacer *Takrîb*'inde, onun hakkında "Sadûktur, evhâmî vardır."¹⁹¹ derken, Zehebî de Mîzân'ında "Yahya b. Saîd: O, zayıftır. Sa'dî: O, hüccet değildir, onun hadisini zayıf sayarlar. Nesâî: O, kuvvetli değildir. Ahmed: Onun zararı yok (leyse bihî be'sün),¹⁹² Yahya b. Saîd de onu makbûl görmezdi." der.

b) Bu, mevkuf bir haberdir; Hz. Âişe'nin sözü olup Peygamber (s.a.v.)'e ulaşan merfû bir hadis değildir. Şayet haber sahih olsaydı, yine de hüccet olamazdı. Çünkü onun, bazı sahâbîlerin -hata ve savâbın imkân dahilinde olduğu- ictihâdî görüşleri kabilinden olması muhtemeldir. O görüşler ise bizi bağlamaz, biz onlarla amel etmek mecburiyetinde değiliz.

c) Ârim diye bilinen Ebu'n-Nu'mân Muhammed b. el-Fadl, sika bir râvî olsa da ömrünün sonunda ihtilâta maruz kalmıştır. Burhâneddîn el-Halebî onu ihtilâta maruz kalanlar arasında zikretmiş ve şöyle demiştir: "Onların hakkındaki hüküm şudur: İhtilâttan önce kendilerinden hadis alınan kimselerin hadisi makbûldür. İhtilâttan sonra alınanların veya durumu müşkil olup kendisinden ihtilâttan önce mi sonra mı hadis alındığı bilinmeyenlerin ise makbul değildir". Bu haberi Dârimî'nin ihtilât öncesi mi sonrası mı Ârim'den dinlediği bilinmemektedir. O hâlde bu haber makbul değildir ve hüccet olarak kullanılamaz..."¹⁹³

189 Dârimî, *Sünen*, Kahire 1987, c. I, s. 43.

190 Gumârî, *Irğâm*, s. 24 dn.

191 "Doğru sözlü" manasına gelen *sadûk*, İbn Hacer'in tasnifine göre dördüncü mertebede, "vehimleridir" manasına gelen *lehû evhâm* ise beşinci mertebede yer alan ta'dîl lâfızlarındandır. Bu ifade râvîyi *sikalıktan* düşürmediğinden rivâyet ettiği hadis *itibar* için alınır. Bk. Aydınlı, *Hadis İstihlâtları Sözlüğü*, ss. 88, 132; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, ss. 199, 333.

192 "Zararı yok, zararsız" manasına gelen *leyse bihî be'sün* veya *lâ be'se bih* terimi, ta'dîl lâfızlarındandır. Böyle bir râvînin rivâyeti *itibar* için alınır, Yahya b. Maîn bu ifadeyi *sika* manasında kullanır. Nitekim o, "Benim, hakkında lâ be'se bih dediğim kimse sikadır." (Bk. İbn Maîn, *Târîh*, c. I, s. 112; c. IV, s. 376; İbn Sa'd, *Tabakât*, c. II, s. 10; c. V, s. 148) der.

193 Elbânî, *Tevevül*, ss. 140-141.

Elbânî'nin, râvîlere yönelttiği tenkitleri tetkik ederek bir değerlendirme yapmak istiyoruz: Onun *zayıf* dediği Saîd b. Zeyd (ö. 167/783)'i *sika*, *sadûk*, *bâfîz* gibi farklı lâfızlarla tevsik edenler, İbn Hacer'in tespitine göre şunlardır: İbn Maîn,¹⁹⁴ İbn Sa'd, Buhârî,¹⁹⁵ İclî,¹⁹⁶ Ebû Ca'fer ed-Dârimî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hıbbân.¹⁹⁷ Yine farklı lâfızlarla onun *zayıf* olduğunu söyleyenler de şunlardır: Yahya b. Saîd, Ebû Hâtim, Nesâî, el-Cûzecânî, Ebû Bekir el-Bezzâr ve Dârakutnî.¹⁹⁸

Görüldüğü üzere Elbânî, Saîd b. Zeyd'in *zayıf* bir râvî olduğu fikrinde olanları söz konusu ederken, onun *sika* olduğunu ifade eden otoriteleri âdeta görmezlikten gelmektedir. Aslında Elbânî'nin, senedinde Saîd b. Zeyd'in bulunduğu başka bir hadis için şu değerlendirmeyi yaptığını da görmekteyiz: "Hadisin isnadı hasendir. Râvîlerin hepsi de sikadır. Saîd b. Zeyd hakkında söz söylenmiştir ama bu, onun hadisini hasen derecesinden aşağı düşürmez. İbnu'l-Kayyim de hadisin isnadının ceyyid (sahih, makbûl) olduğunu söylemektedir."¹⁹⁹ Kabul edilmelidir ki bu tutum, biraz da taassup ve peşin hükümden kaynaklanmaktadır. Bu tespitimiz de gösteriyor ki, Elbânî'nin râvîlere ilişkin verdiği bilgi ve yaptığı değerlendirme, bir yerde bahis konusu râvînin rivâyetinin muhtevasıyla alâkalıdır. O, kendi meşrebine, zihin ve fikir dünyasına aykırı bulduğu rivâyetleri özellikle sened bakımından bir şekilde çürütmeye çalışırken, sahip olduğu zihniyetle mutabakat arz eden rivâyetleri ise bazen -senedinde bir başka yerde zayıf olduğunu söyleyerek tenkit ettiği (Saîd b. Zeyd örneğinde olduğu gibi) râvî olsa bile- kabul edebilmektedir. Böylelikle Elbânî, bilerek veya bilmeyerek kendisiyle çelişmektedir. Şüphesiz bu, ilmî zihniyet ve akademik nezaketle bağdaşmayan bir tutumdur.

Söz konusu Hz. Âişe hadisini reddeden Elbânî'nin gerekçelerinden birisi de, Ârim diye bilinen râvî Ebu'n-Nu'mân Muhammed b. el-Fadl es-Sedûsî (ö. 224/838)'nin, *sika* olmakla birlikte ömrünün sonunda ihtilât ve teğayyüre maruz kalması ve onun yaptığı rivâyetin ihtilât dönemi öncesine mi yoksa sonrasına mı ait bir haber olduğunun tespit edilememesidir.²⁰⁰

Ârim, gerçekten de ömrünün sonunda ihtilât ve teğayyüre maruz kalan *sika*

194 Bk. İbn Maîn, *Târîh*, c. II, s. 199; Zehebî, *Kâşif*, c. I, s. 361. İbn Maîn, bizzat kendi eserinde Saîd b. Zeyd'in *sika* olduğunu ifade eder. Bu açık beyan karşısında Ukaylî (ö. 323/934)'nin, İbn Maîn'in onun hakkında "zayıf" dediğine dair naklettiği bilgi (bk. *Duafâ*, c. II, ss. 105-106) doğru olmasa gerektir. Nitekim, eseri tahkik ederek neşreden Abdulmu'tî Emîn Kal'acî de dipnot düşerek Saîd b. Zeyd'in *sika* olduğunu ve Nesâî dışında *Kütüb-i sîtte* müelliflerinin onun hadislerini tahrîc ettiklerini söylemek durumunda kalır.

195 Buhârî, *et-Târîbu'l-kebir*, c. III, s. 472.

196 İclî, *Târîbu's-sikât*, s. 184.

197 İbn Hıbbân, Saîd b. Zeyd'in *sadûk* ve *bâfîz* olduğunu, fakat onun hata yapanlardan olduğunu, bu yüzden teferrüdü hâlinde onunla ihticac edilmeyeceğini de söyler.

198 Bk. İbn Hacer, *Tebzîb*, c. II, ss. 304-305. Ayrıca bk. Zehebî, *age.*, c. I, s. 361.

199 Elbânî, *İrvâu'l-ğail*, Beyrut 1979, c. V, s. 338.

200 Bk. Elbânî, *Tevessül*, s. 141.

muhaddisler arasında zikredilen bir râvîdir.²⁰¹ Genellikle hastalık veya yaşlılık gibi sebeplerle ihtilâta uğrayan râvîlerin, bu hâllerinden sonra yaptıkları rivâyetler delil kabul edilmez. Mahiyeti müşkil olan, yani ihtilâtan önce mi sonra mı alındığı bilinmeyen rivâyetler de aynı hükme tâbidir. İhtilâtan önceki rivâyetler ise kabul edilir.²⁰²

İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), Buhârî (ö. 256/869) ve Zühli (ö. 258/871) gibi muhaddislerin, Ârim'den aldıkları rivâyetlerin ihtilât öncesine ait olması gerektiğini kaydetmektedir.²⁰³ Irâkî (ö. 806/1403) de, Müslim (ö. 261/874)'in Dârimî vastasıyla Ârim'den aldığı rivâyetlerin ihtilâtan önce gerçekleştiğini ifade etmektedir.²⁰⁴

Görebildiğimiz kadarıyla Ârim'i en sert biçimde tenkit eden şahıs İbn Hibbân (ö. 354/965)'dir. Onun, Ârim hakkında, "Ömrünün sonunda ihtilâta uğradı ve ne rivâyet ettiğini bilmeyecek kadar teğayyüre maruz kaldı. Bundan dolayı da rivâyetleri içinde çok sayıda münker hadis vardır. Bu sebeple, müteahhir râvîlerin ondan rivâyet ettikleri hadislerden kaçınmak gerekir. O rivâyetler birbirinden ayırt edilemeyince, artık onların hepsi terkedilir ve hiçbir hadisiyle ihticac edilmez." dediğini öğrenmekteyiz. Bu değerlendirmeyi İbn Hibbân'dan nakleden Zehebî (ö. 748/1347)'nin şu tespiti oldukça dikkat çekicidir: "İbn Hibbân, râvî Ârim için hiçbir münker hadis getirememiştir/gösterememiştir. Peki nerede kaldı onun iddiası?"²⁰⁵

Dârakutnî (ö. 385/995)'nin, Ârim hakkında "İhtilâtından sonra onun münker bir hadisi ortaya çıkmamıştır, o sikadır."²⁰⁶ şeklinde yaptığı değerlendirme de onun, kolayca tenkit edilecek bir muhaddis olmadığını göstermektedir. Kaldı ki Elbânî, hakkında ihtilâf edilen bir râvînin bulunduğu hadis için "*Hasen olması muhtemeldir.*" diyebilmektedir.²⁰⁷ Muâsir âlim Ebû Âsım Nebîl, *ihtilât* meselesini ileri sürerek hadisi reddeden Elbânî hakkında, "Onun hakkında biz hüsn-i zan besliyor ve onun râvî Ârim hakkında Dârakutnî'nin söylediklerine vâkıf olmadığını düşünmek istiyoruz"²⁰⁸ diyerek onun mazur görülmesi gerektiğini belirtmektedir.

Elbânî, İbn Teymiyye (ö. 728/1327)'den naklettiği şu sözlerle de söz konusu Hz. Âişe hadisinin metnini tenkide tâbi tutmaktadır:

201 Bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, Beyrut 1401, s. 356; Alâeddin Ali Rıza, *Nihâyetü'l-iğtibât*, Beyrut 1988, s. 335; Sâlihî, *Tabakât*, Buyrut 1409, c. II, s. 34; Irâkî, *Takyîd*, Beyrut 1981, ss. 461-462; Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 329.

202 İbnu's-Salâh, *age.*, s. 352.

203 Aynı eser, s. 356. İbnu's-Salâh'ın (bk. *age.*, s. 305), bahse konu olan zâten "Ârim" lâkabından hareketle, "*Ârim, arâme (fesad) den uzak sâlib bir kul idi.*" şeklindeki ifadesi câlib-i dikkattir.

204 Irâkî, *age.*, s. 462.

205 Zehebî, *Mizân*, c. IV, s. 8; Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl*, ss. 278-279; Sönmez, *İbn Hibban ve Cerb-Ta'dil Metodu*, İst. trs., s. 119.

206 Sâlihî, *age.*, c. II, s. 35; Zehebî, *age.*, c. IV, s. 8.

207 Mesela Elbânî (bk. *Silsiletü'l-ehâdîs es-sahîha*, Beyrut 1985, c. IV, s. 354) senesinde hakkında ihtilâf edilen İsâ b. Cârîye'nin bulunduğu hadis için aynı ifadeyi kullanır.

208 Ebû Âsım en-Nebîl, *Fetbu'l-Mennân*, c. I, s. 560.

"Bu haberin yalan olduğunu gösteren karinelere birisi de, Hz. Âişe'nin yaşadığı dönemde evin yarık/delik²⁰⁹ bir yerinin olmamasıdır. Peygamber (s.a.v.)'in zamanında olduğu gibi (ev değişmeden) kalmıştır. Evin bir bölümü açık (tavansız) idi. Güneş de oradan girerdi... Şayet bu rivâyet sahih ise, bu, yaptıkları dualarda insanların bir ölmüş ile tevessülde bulunmadıklarına delil teşkil eder... Onların kabir üzerine delik açmaları, ancak onun üzerine rahmetin inmesi içindir..."²¹⁰

Ali el-Kârî (ö. 1014/1605),²¹¹ kabrin semâya doğru açılmasının sebebinin Rasûlullah (s.a.v.) ile ziyadesiyle istişfâa/tevessüle bağlayan görüşe dikkat çekmektedir. Kabrin açılmasını da o, kabrinin tam karşısında Rasûl-i Ekrem'in hücre-i sââdetinin tavanından müteaddit menfezlerin gerçekleştirilmesi şeklinde açıklamaktadır. Dârimî'nin *Sünen*'inde rivâyetin, "*Allah Teâlâ'nın, Peygamberine (s.a.v.) vefatından sonra lütuf ve ikram ettiği şeyler*" (bâbu mâ ekrama'llâhu Nebiyehû sallallahu aleyhi ve sellem ba'de mevtihi) bab başlığı altında zikredilmesi de söz konusu görüşü destekler mahiyettedir.

Bahse konu olan rivâyetin isnâdı *sahih* değilse de, Gumârî'nin²¹² de belirttiği üzere *lâ be'se bîh* olmalıdır.

3. "İşlerde acze düşüp kararsız kaldığınız zaman, kabir ehlinden yardım isteyiniz!"

Tahric ve Değerlendirme

Aclûnî (ö. 1162/1748) bu rivâyet için, "İbn Kemal Paşa'nın *el-Erbain* adlı eserinde böyledir."²¹³ diyerek, haberi eserinde zikretmekle yetinmiş bulunmaktadır.

İbn Kemal Paşa (ö. 940/1533), kaynak gösterilen kendi eserinde²¹⁴ üçüncü hadis olarak söz konusu rivâyeti zikretmektedir. Ancak o, hadisin tahricini yapmaksızın sadece bir takım felsefi-tasavvufî şerh ve izahlarla ıktifa etmektedir.

Elmalılı (ö. 1361/1942) da, aynı kaynağa atıfta bulunmakla birlikte, söz konusu rivâyet üzerine şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "...Bu hadis şâyi' olmakla beraber lâfzının sıhhati tespit edilememiştir. Maamâfih manası dua teabbüd mahiyetinde olmamak şartıyla zikrettiğimiz gibi kâbil-i izahtır."²¹⁵ Şüphe yok ki "Sa-

209 Haberin orijinal metninde geçen ve "delik" diye tercüme edilen "kevv" kelimesi, "pencere" olarak anlaşılmalıdır. Filologlar, *kevv* veya *keve* (*küven* şeklinde cemilenen *küve* de bir lehçedir) kelimesinin duvardaki yarık/delik, ev vb. yerlerdeki delik manasına geldiğini ifade ederler. Bk. Râzî, *Mubtârû's-sıbâb*, s. 585; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XV, s. 236; Ebû Âsım Nebîl, *Fetbu'l-Menân*, c. I, s. 563.

210 Elbânî, *Tevevül*, ss. 141-142.

211 Ali el-Kârî, *Mirkât*, Beyrut 1412, c. X, s. 291. Ayrıca bk. Ebû Âsım Nebîl, *age.*, c. I, s. 563.

212 Gumârî, *Mısbâb*, s. 53. Ebû Âsım Nebîl (bk. *age.*, c. I, s. 564) hadisin isnâdının *sâlih* olduğunu söyler ve Elbânî'yi tenkit eder.

213 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, Kahire trs., c. I, s. 88.

214 İbn Kemal, *Şerhu'l-ebâdis el-erbain*, İst. trs., s. 62.

215 Bununla Elmalılı, yaptığı şu izahı kasteder: "...Dirilerden istenmesi caiz olmyan şeyleri ölümlerden istemenin hiç yakışmıyacağı da bedihidir. Onlardan istifade, onların ahval ve şiretlerini düşü-

bir ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin!"²¹⁶ daha doğrudur.²¹⁷

İbn Teymiyye (ö. 728/1327)²¹⁸ ve Âlûsî (ö. 1270/1853)²¹⁹ gibi âlimler, hadisin *mevzû* olduğunu söylemişlerdir. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)²²⁰ de, "denildi ki" (kîle) diyerek haberi sîğa-i temrîz ile zikretmiştir. Kullandığı bu ifadeyle o, rivâyetin hadis olmaması gerektiğine işaret etmelidir.

Konu hakkında Leknevî (ö. 1304/1886)'nin şu yorum ve değerlendirmesini nakletmekte fayda vardır: "Mezkur söz hadis değil, mevzû bir haberdir. Bunun tevcihi (sözü söyleyenin kastettiği mana ve maksat) şunlardan biri olmalıdır:

a) Hüküm itibarıyla bir şeyin helâl veya haram oluşunda şüpheye düştüğünüz zaman, kabirlerdeki kadîm âlimlerin görüş ve ihtihadlarından yardım bekleyin, kendi reylerinizle amel etmeyin!

b) Dünyevî işlerde zor durumda kalıp stres ve sıkıntı içinde olduğunuz zaman kabir ehlini bir düşününüz! Onlar (geçici) dünyayı bıraktılar ve (ebedî) âhîret yolculuğunu seçtiler.

c) Hedeflerinizi gerçekleştirmekte çaresiz kaldığınızda, kabir ehlini vesile kılarak Allah'tan isteyin. Böylece onların bereketleri sebebiyle duanız kabul edilsin! Ancak onların, müşkilleri çözen veya onların kâinâtın tasarruf ve idaresinde Allah'a ortak kimseler olduklarını sanarsanız duanız kabul edilmez. Çünkü bu açık bir şirk'tir."²²¹

Leknevî'nin bu yorum ve değerlendirmesinden, onun, "kabir ehlini vesile kılarak Allah'tan istemek" manasındaki tevessülü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak İbn Teymiyye, Âlûsî ve Leknevî'nin de ifade ettikleri üzere, bahse konu olan rivâyetin *mevzû* olduğu açıktır. Rivâyetin, İbn Kemal Paşa tarafından -tahrici yapılmadığı hâlde- hadis olarak telâkki edilmesi bir kıymet ifade etmemelidir. Çünkü, Suyûtî (ö. 911/1505) ile İbn Kemal Paşa (ö. 940/1533) arasında yapılan mukayeseden²²² de anlaşıldığı gibi o, kelâm, mantık, fıkıh, usûl gibi dirâyet ilimlerine gösterdiği ihtimamı, rivâyet ilimlerine pek gösterememiştir.

II. Diğer Tevessül Çeşitleri

A. Melekler ile Tevessül

Abdullah b. Mes'ûd'dan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

nerek ilmî, amelî eserlerinden ve güzel sîretlerini yaşatmak sûretiyle ruhaniyetlerinden istifadedir." Bk. Elmalılı, *Hak Dini*, c. IX, s. 6052.

216 2 Bakara/45.

217 Elmalılı, *Hak Dini*, c. IX, s. 6052 dn.

218 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 152.

219 Âlûsî, *Rûbu'l-maâni*, c. VI, s. 127.

220 Ali el-Kârî, *Şerbu Müsned-i Ebi Hanîfe*, Beyrut 1985, s. 227.

221 Dâcvî, *Besâir*, İst. 1989, s. 130 (Leknevî, *Fetâvâ*, ss. 141-142'den naklen).

222 Mesela bk. Temîmî, *Tabakât*, Riyad 1983, c. I, s. 357.

“Sizden birinizin hayvanı ıssız bir yerde/çölde aniden boşanıp gittiği zaman, ‘Ey Allah’ın kulları, (hayvanımı) tutunuz!’ diye nidâ etsin. Çünkü, yeryüzünde Allah’ın hazır kulu vardır, onu sizin için tutacaktır.”²²³

Tahriç ve Değerlendirme

Tevessül konusunda mesned olarak kullanılan²²⁴ bu hadisin senedinde geçen Ma’rûf b. Hassân es-Semerkindî, *münkeru'l-badîs* ve *zayıf* bir râvîdir.²²⁵

Elbânî, Ebû Hâtim (ö. 277/890)'in râvî hakkında söylediği *meçbul* hükmünden hareketle, “Ma’rûf, *ma'rûf* değildir.”²²⁶ diyerek söz konusu hadisin *zayıf* olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hadis, *munkatı* olduğu gerekçesiyle de tenkide tâbi tutulmaktadır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1448) şöyle demektedir: “Bu, *garîb* hadistir. Senedinde İbn Büreyde ile İbn Mes'ûd arasında inkıtâ vardır.”²²⁷

Nevevî (ö. 676/1277), hadisî İbnü's-Sünnî (ö. 364/974)'nin eserinden naklettikten sonra şöyle demektedir: “İlimde büyük bazı hocalarımız bana bir hayvanın aniden elinden kaçıp gittiğini -sanıyorum o katır idi- bildiği bu hadisi okur okumaz Allah'ın onu yerinde durdurduğunu anlatmıştı. Bir gün ben de bir cemaatle beraberdim. Derken cemaatten birinin hayvanı aniden kaçıp gitti. Onu yakalayamadılar. Ben de bu hadisi söyler söylemez, bundan başka bir sebep ortada yokken hayvan hemen duruverdi.”²²⁸

İbn Hacer'in meşhur öğrencisi Sehâvî (ö. 902/1496) de rivâyet için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Hadisin senedi zayıftır. Fakat Nevevî bunu kendisinin ve bazı büyük hocalarının tecrübe ettiğini söylemiştir.”²²⁹

Bu değerlendirme üzerine Elbânî şöyle demektedir: “İbadetler tecrübelerden alınmaz. Özellikle de bu hadiste olduğu gibi gaybî bir iş/hüküm hakkında olanlar. O hâlde tecrübe ile bu hadisi sahih kılmaya meyletmek câiz olmaz. Nasıl câiz olsun ki, kimileri sıkıntılar karşısında mevta ile istiğâsenin cevâzı konusunda bu hadise tutunmuştur. Hâlbuki bu tamamen bir şirkittir.”²³⁰

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebân b. Sâlih'in Rasûlullah (s.a.v.)'tan rivâyet ettiği şu hadisi kaydetmektedir:

“Sizden birinizin hayvanı (dâbbe/baîr) ıssız bir arazide ürker de orada hiçbir

223 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. X, s. 217; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, Dımaşk 1407, c. IX, s. 177; İbnü's-Sünnî, *Amelu'l-yeum*, s. 240; Nevevî, *Ezkâr*, s. 201; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. X, s. 132.

224 Muhammed Alevî, *Mefâhîm*, Kahire 1410, s. 82. Müellif, rivâyet hakkında “nidâ sûretinde tevessül” tabirini kullanır.

225 Bk. İbn Adıyy, *Kâmil*, c. VI, s. 325; Zehebî, *Mizân*, c. IV, ss. 143-144; İbn Hacer, *Lisân*, c. VI, s. 61; Heysemî, *age.*, c. X, s. 132.

226 Elbânî, *Daîfe*, c. II, ss. 108-109.

227 İbn Allân, *el-Futûbât er-rabbâniyye*, Beyrut 1978, c. V, s. 150.

228 Nevevî, *Ezkâr*, s. 201.

229 Sehâvî, *İbtihâc*, Medine 1993, s. 37.

230 Elbânî, *Daîfe*, c. II, s. 109.

kimseyi görmez ise şöyle desin: Ey Allah'ın kulları bana yardım edin. Zira o yardım olunacaktır.²³¹

Hadisin *mu'dal* bir tarik olduğuna temas eden Elbânî,²³² râvîlerden Muhammed b. İshâk'ın müdellis olup *mu'an'an* rivâyette bulunduğu, sahih olan görüşe göre Ebân b. Sâlih'in Mücâhid vasıtasıyla onu İbn Abbas'tan *mevkuf* olarak naklettiği kanaatindedir.

Konu hakkında Peygamber (s.a.v.)'den rivâyet edilen bir diğer hadis de şudur: "Sizden biriniz ıssız bir arazide bir şeyi kaybettiğinde veya bir yardım istediğinde, 'Ey Allah'ın kulları, bana yardım edin!' desin. Çünkü Allah'ın bizim görmediğimiz kulları vardır."²³³

Bu rivâyetin sonunda, "Gerçekten bu tecrübe edildi." (ve kad cürribe zâlik) şeklinde bir cümle geçmektedir. Taberânî (ö. 360/970)'ye ait olduğu anlaşılan²³⁴ bu ifade, ondan üç asır sonra gelen Nevevî (ö. 676/1277)'nin tecrübe ve tatbikıyla mutabakat arz etmektedir. Bizzat yaşadıkları tecrübe ve tatbikatu anlatan her iki *sika* hadisçinin söyledikleri önemli olmalıdır.²³⁵ Bu yüzden biz, Elbânî'nin, "İbadetler tecrübelerden alınmaz..." tarzındaki tenkidini biraz da şekli/zâhiri bulmaktayız. Elbette namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetler, "tecrübelerden alınmaz" ve şer'î delillerle sabit olmalıdır. Şüphesiz dua da bir ibadettir. Ancak, söz konusu hadise, dünyevî bir işin/maksadın gerçekleşmesi için bir nevi yöntem/usûl tavsiyesi olarak anlaşılmalıdır. Kanaatimizce, sözü edilen tecrübe ve tatbikat karşısında işkillenmenin arkaplânında, ilgili rivâyetteki yardıma gelen kulların kim olduğu meselesinin büyük payı vardır. Oysa meseleyi esrarengiz ve girift bir şekilde düşünmeye mahal de yoktur. Çünkü Taberânî'nin, "râvîleri sika-dır" diyerek rivâyet ettiği şu hadis, yardıma gelen kulların "melekler" olduğunu açıklaması bakımından önem taşımaktadır: Abdullah İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Allah'ın, hafaza melekleri dışında yeryüzünde melekleri vardır. Onlar, düşen ağaç yapraklarını (da) yazarlar. Sizden biriniz ıssız bir yerde/çölde yolunu kaybederse, 'Ey Allah'ın kulları, bana yardım edin' diye nidâ etsin!".

Bezzâr (ö. 292/904), Taberânî (ö. 360/970) ve Beyhakî (ö. 458/1065)'nin²³⁶ rivâyet ettiği bu hadisin isnâdı *hasen* kabul edilmiştir.²³⁷

231 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. X, ss. 424, 425.

232 Elbânî, *Daîfe*, c. II, s. 109.

233 Heysemî, "Taberânî'nin Utbe b. Gazvân'dan rivâyet ettiği bu hadisin bazı ravileri, biraz zayıf da olsa tevsik edilmişlerdir. Şu var ki, râvîlerden Yezîd b. Ali, Utbe'ye yetişmemiştir" (bk. *Mecmau'z-zevâid*, c. X, s. 132) der. Sehâvî de (bk. *İtibâc*, s. 38) Taberânî'nin munkatu senedle tahrîc ettiğini söyler.

234 Bk. Sehâvî, *age.*, s. 38 dn.

235 Sözü edilen tecrübenin bir rastlantı (tevâfuk) olma ihtimali olduğu gibi, ilâhî bir lütuf olması da mümkündür.

236 Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, Beyrut 1990, c. I, s. 183; c. VI, s. 128. Her iki yerde de haber *mevkuf* olarak zikredilir.

237 Bk. Heysemî, *age.*, c. X, s. 132; Sehâvî, *age.*, s. 38; İbn Allân, *el-Futûbât er-rabbântyye*, c. V,

B. Esmâ-i Hüsnâ ile Tevessül

Hz. Âişe diyor ki: Ben Rasûlullâh (s.a.v.)'ın şöyle dediğini işittim:

“Allah'ım! Ben senin tâhir, tayyib, mübârek ve sana en sevimli olan isimle senden diliyorum. O isim ki, onunla sana dua edildiğinde icâbet edersin, onunla senden istediği zaman verirsin, onunla senden merhamet talep edildiğinde rahmet edersin ve sıkıntıdan kurtulmak için onunla senden yardım dilendiği zaman çıkış yolu/genişlik verirsin!”²³⁸

Tahriç ve Değerlendirme

İbn Mâce (ö. 273/886)'nin *Sünen*'i üzerine *zevâid* çalışması yapan Bûsîrî (ö. 840/1436) şöyle demektedir: “Hadisin isnâdı hakkında bazı sözler söylenmiştir. Hatîb, hadisi Hz. Âişe'den rivâyet eden Abdullah b. Ukeym el-Cühenî'yi sika kabul etmiş ve onu sahâbeden saymıştır. Ancak onun Peygamber (s.a.v.)'den semâi yoktur. Hadisi ondan rivâyet eden râvî Ebû Şeybe ise, “Ben onu ne cerhedeni ne de tevsik edeni gördüm” demiştir. Senedin diğer râvîleri ise sikadır.”²³⁹

Aynı hadisin devamında Hz. Âişe'nin, *isim*in mahiyeti konusunda Rasûlullâh (s.a.v.)'a tevcih ettiği suâl ve aldığı cevap yer almaktadır. Rasûlullah (s.a.v.) ile Hz. Âişe arasında geçen konuşmayı naklatmakta fayda vardır:

Bir gün Rasûlullah (s.a.v.) Hz. Âişe'ye:

-Yâ Âişe! Allah'ın hangi isimle çağırıldığında/ona dua edildiğinde duayı kabul edeceğini bana gösterdiğini biliyor muydun? diye sordu. Âişe:

-Anam babam sana kurban olsun yâ Rasûlallah! Onu bana öğret! dedi. Rasûlullah (s.a.v.):

-O isim sana öğretilmemeli yâ Âişe! buyurdu. Âişe diyor ki: Bunun üzerine ben oradan uzaklaşıp bir süre oturdum. Sonra kalktım ve Rasûlullâh'ın başını öptüm. Sonra da:

-Yâ Rasûlallah, onu bana öğret! dedim. Rasûlullah (s.a.v.):

-O ismi sana öğretmemeliyim yâ Âişe! Çünkü o isimle senin dünyalık bir şey istemen (hiç de) uygun düşmez! buyurdu. Âişe diyor ki: Bunun üzerine ben kalkıp abdest aldım ve iki rek'at namaz kıldım. Sonra da şöyle dedim:

-Allah'ım! Ben seni “Allah” diye çağırıyorum/dua ediyorum, “er-Rahmân” diye çağırıyorum, “el-Berr er-Rahîm” diye çağırıyorum. Bildiğim ve bilmediğim *es-mâ-i hüsnânın* tümüyle seni çağırıyorum, beni bağışlaman ve bana merhamet etmen için sana dua ediyorum! Âişe diyor ki: Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) güldü ve şöyle buyurdu:

s. 151; Elbânî, *Daîfe*, c. II, ss. 111-112; Mahmud Saîd Memduh, *Rafu'l-minâra*, s. 228. Elbânî, söz konusu hadisin senedinin *basen* olduğunu kabul etmekle birlikte, *mevkuf* tarîkin tercihe şayan olduğunu, onun *merfu* hükmünde değerlendirilmemesi gerektiğini ve İbn Abbâs'ın ehl-i kitaptan İslâmîyet'e giren kimselerden onu almış olabileceği ihtimalini de ifade eder.

238 İbn Mâce, Dua, 9.

239 Bûsîrî, *Misbâh*, Beyrut 1986, c. II, s. 272. Râvî Abdullah b. Ukeym el-Cühenî el-Kûfî'ye dair Hatîb'den nakledilen bilginin teyidi için bk. İclî, *Târîbu's-sikât*, s. 268.

-Şüphesiz o isim, senin duada bulunduğun isimler içindedir!

Bahis konusu hadisi destekleyen bir hadis de Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilmektedir:

Peygamber (s.a.v.) bir adamın:

-Allah'ım! Ben, "Hamd sana mahsustur. Senden başka ilâh yoktur. Sen ortağı olmayan teksin. Sen bol nimet verensin (Mennân), gökleri ve yeryüzünü yaratan-sın (Bedî'), sen celâl ve ikram sahibisin!" diyerek senden istiyorum! diye dua ederken işitti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu:

-Vallahi adam, Allah'ın *ism-i a'zamı* ile istedi. O isim ki, onunla istendiğinde verir ve onunla dua edildiğinde icâbet eder.²⁴⁰

Bu ve benzeri hadisler, *esmâ-i hüsnâ*'nın *vesile* teşkil ettiğini ve onlarla tevessülün sünnet olduğunu göstermektedir. "En güzel isimler (esmâ-i hüsnâ) Allah'a aittir. O hâlde bu isimlerle O'na dua edin!"²⁴¹ âyeti de bu noktaya işaret etmektedir.

Yukarıdaki hadisten hareketle İbn Teymiyye (ö. 728/1327), "Sünnet olan (tevessül), isim ve sıfatlarıyla Allah'tan istemektir."²⁴² demektedir.

Onun öğrencilerinden İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350)'in, "Bu yol, zirvedeki ehl-i kemâlin yoludur. Bu yol Kur'an'dan neş'et etmiş olan bir yoldur."²⁴³ diye tavsif ettiği bu tevessül çeşidi, ittifakla kabul edilmektedir.

C. Hâ Mîm ile Tevessül

el-Mühelleb b. Ebî Suфра diyor ki: Peygamber'den (s.a.v.) işiten bir kimse bana şöyle bildirdi: "Geceleyin düşman tarafından ansızın saldırıya maruz kaldığınızda, parolanız (şîâr)²⁴⁴ 'Hâ Mîm' olsun! (Vallahi) onlar galip gelemezler."²⁴⁵

Tahriç ve Değerlendirme

Tirmizî (ö. 279/892), *mürsel* olarak rivâyet edilen bu hadisin Seleme b. el-Ek-vâ' tarihine işaret etmektedir. Onun işaret ettiği hadis şudur: İyâs b. Seleme, babasının şöyle dediğini rivâyet eder: Biz, Peygamber (s.a.v.) zamanında Ebû Bekir ile gazveye çıkardık. Bizim şîârımız "öldür, öldür (emit, emit)!"²⁴⁶ idi.²⁴⁷

240 İbn Mâce, Dua, 9; Nesâî, Sehiş, 58.

241 7 A'râf/180.

242 İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 145.

243 İbnü'l-Kayyim, *Medâric*, Beyrut trs., c. I, s. 237.

244 "Parola" diye dilimize çevirdiğimiz *şîâr*, arkadaşını tanıma gayesiyle yolculuk veya savaş esnasında kullanılan *alâmet* demektir. Bk. İbnü'l-Esîr, *Nibâye*, c. II, s. 479; Sehâranpûri, *Bezlu'l-mecbûd*, Beyrut trs., c. XII, s. 98.

245 Ebû Dâvud, Cihad, 71; Tirmizî, Cihad, 11; Ahmed b. Hanbel, c. IV, ss. 65, 289; c. V, s. 377.

246 "Öldür" emri ile muhatap olanın, Allah Teâlâ olduğunu söyleyenler olduğu gibi, savaşa işti-rak eden mücahid olduğunu söyleyenler de olmuştur. Birinci görüşe göre cümle, "*Ey nâsir (yardım eden Allah'ım) düşmanı öldür!*", ikinci görüşe göre ise, "*Ey yardım gören asker (mansûr) düşmanı öldür!*" şeklinde tercüme edilir. Bk. Sehâranpûri, *age.*, c. XII, s. 97.

247 Ebû Dâvud, Cihad, 71; Dârimî, *Sünen*, s. 15; Ahmed b. Hanbel, c. IV, s. 46.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in, "Peygamber (s.a.v.)'in ashâbından bir adamın Peygamber'den rivâyet ettiği..." şeklinde verdiği hadisin ilk râvîsini isim olarak tespit edemedik. Nitekim, Sehâranpûrî (ö. 1346/1927) de "Ben bu zâtın ismi ne muttali olamadım."²⁴⁸ demektedir. Ancak hadisi sahâbî râvîden nakleden Ebû Saîd el-Mühelleb b. Ebî Sufra el-Ezdi el-Ateki el-Basrî (ö. 82/701)'nin tâbîinden güvenilebilir bir emîr olduğu ve harp tekniğini çok iyi bilen bu faziletli emîrin/komutanının, düşmanları tarafından yalancılıkla ithama maruz kaldığı²⁴⁹ ifade edilmektedir.

Kâdi İyâz (ö. 544/1149) hadisin, "Hâ Mîm" ile başlayan sûrelerin Allah katındaki dereceleri ve faziletleri sebebiyle düşmanların galip gelemeyeceklerini ifade ettiğini söylemektedir.²⁵⁰

D. Salih Amel ile Tevessül

Salih amel ile tevessül örnekleri hadislerde çoktur. Konuyla ilgili sahih hadislerden hareketle, bu tevessül çeşidi ittifakla meşrû kabul edilmiştir. Bu yüzden, ilgili rivâyetlerden bir örnek vermek sûretiyle konuyu noktalamak istiyoruz. Örnek vermek istediğimiz hadis, "mağara hadisi" (hadîsü'l-ğâr) diye meşhur olmuştur.

Abdullah b. Ömer'den rivâyet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.), geçmiş ümmetlerden yolculuğa çıkan üç kişinin durumunu şöyle haber verir: "Yolculuk esnasında yağmura yakalanan üç arkadaş geceyi geçirmek için bir mağaraya girer. Derken dağdan bir kaya parçası düşer ve mağaranın girişini kapatır. Bunun üzerine onlar "*İyi amellerimizle Allah'a dua etmekten başka çaremiz yoktur; buradan hiçbir şey bizi kurtaramaz.*" derler. Onlardan birisi, ana babasına olan itaatini vesile kılar. Kaya biraz yerinden oynar fakat mağaradan çıkılacak gibi değildir. İkinci arkadaş Allah korkusunu, haya ve iffetini vesile kılar. Kapı biraz daha aranır ama yine çıkılacak gibi değildir. Üçüncüsü de, kul hakkına olan riâyetini vesile kılarak Allah'a yalvarır. Bunun üzerine kaya mağaranın kapısından tamamen kayar ve onlar dışarı çıkarlar."²⁵¹

E. Dua Talebi ile Tevessül

Müslümanların birbirleri için yaptıkları dualar meşrû ve makbûldür. Dua, yüz yüze veya gıyâben hayatta olanlar için yapılabildiği gibi, "gelmiş-geçmiş mü'minler" için de yapılır. Nitekim Allah Teâlâ, "Onlardan sonra gelenler şöyle derler: Rabb'imiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla, iman edenlere karşı kalplerimizde hiçbir kin bırakma. Rabb'imiz, şüphesiz sen

248 Sehâranpûrî, *Bezlu'l-mecbûd*, c. XII, s. 98.

249 İbn Hacer, *Takrîb*, s. 549. Ayrıca bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. VII, ss. 129-130; Zehebî, *Siyer*, c. IV, ss. 383-385; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. V, ss. 554-555; a.mlf., *İsâbe*, c. III, ss. 535-536.

250 Bk. Mübârekpûrî, *Tuhfe*, c. V, s. 330.

251 Buhârî, *Edeb*, 5, *Enbiyâ*, 53; Müslim, *Zikir*, 100; Ahmed b. Hanbel, c. III, ss. 142-143.

çok şefkatlisin, çok merhametlisin!"²⁵² buyurarak, muhâcir ve ensardan oluşan sahâbe nesli için dua eden ve onları hayırla yâd eden mü'minleri övmektedir.

"(Rasûlüm) de ki, duanız; kulluk ve yalvarmanız olmasa, Rabb'im size ne diye değer versin?"²⁵³ âyeti, mutlak manada duanın önemini gösteren âyetlerden sadece birisidir.

Dua talebi, ulemâ tarafından ittifakla kabul edilen tevessül çeşidi olduğundan,²⁵⁴ konuyla ilgili üç hadisi zikretmekle yetinmek istiyoruz:

1. Enes'ten rivâyet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) bir cuma günü hutbe irad ederken birisi geldi ve şöyle seslendi:

-Yâ Rasûlallah! Mallarımız/hayvanlarımız mahvoldu, her taraf kurudu. Allah'a dua ediver de yağmur yağsın! Bu talep üzerine Rasûlullah (s.a.v.) ellerini kaldırarak:

-Allah'ım bize yağmur yağdır, Allah'ım bize yağmur yağdır! diye dua etti. Ortada hiç bulut yokken yağmur yağmaya başladı. Ertesi cuma o adam ayağa kalkarak:

-Yâ Rasûlallah! Yağmurun çok yağmasından evler yıkılmaya, yollar bozulmaya ve mallar/hayvanlar sel altında kalmaya başladı. Bize dua buyur! dedi. Rasûlullah (s.a.v.) da tebessüm ederek ellerini kaldırdı ve:

-Allah'ım, üzerimize değil, etrafımıza (dağ başlarına ve tepelere) yağmur yağdır! diye dua etti. Bunun üzerine yağmur kesildi.²⁵⁵

2. Peygamber (s.a.v.), umre yapmak için kendisinden izin isteyen Hz. Ömer'e:

-Bizi de duadan unutma kardeşim! demiştir.²⁵⁶

3. Hz. Ömer, Rasûlullâh (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğunu söylemektedir:

"Size Yemen'den Üveys isminde bir adam gelecek. O, Yemen'de annesinden başka kimse bırakmayacak. Onda bir beyazlık²⁵⁷ vardı. Allah'a dua etti de onu kendisinden giderdi, yalnız dinar veya dirhem yeri kadar (ondan iz) kaldı. Artık sizden kim onunla karşılaşırsa, sizin için o mağfiret talebinde bulunsun!"²⁵⁸

252 59 Haşr/10.

253 25 Furkân/77.

254 Bk. İbn Teymiyye, *Kâide*, s. 134; Âlûsî, *Rûbu'l-maânî*, c. VI, s. 125.

255 Buhârî, Menâkib, 25; Ebû Dâvud, İstiskâ, 2; İbn Huzeyme, *Sabîb*, c. III, s. 145; Elbânî, *Teves-sül*, ss. 41-44.

256 Ebû Dâvud, Vitr, 23; Tirmizî, Deavât, 109; İbn Mâce, Menâsik, 5; İbn Teymiyye, *Kâide*, ss. 43, 134.

257 Bununla *abraş* adı verilen cilt hastalığı kastedilir.

258 Müslim, Fedâilu's-sahâbe, 223; Ahmed b. Hanbel, c. III, s. 48; İbn Teymiyye, *age.*, s. 134.

Hz. Ömer, Peygamber (s.a.v.)'in, "Tâbiîn'in en hayırlısı Üveys adındaki adamdır."²⁵⁹ ve "O, Allah'a yemin etse, kendisini yemininde mutlaka sâdik çıkarır."²⁶⁰ diyerek takdir ettiği Üveys ile bilâhere karşılaştığı ve ondan dua talebinde bulunduğu²⁶¹ rivâyet edilmektedir. Dua talebi ile tevessül konusunda naklettiğimiz her üç hadis de, taraflarca hüccet olarak benimsenmiş; metin ve isnad bakımından tenkîde tâbi tutulmamıştır.

Demek oluyor ki, başına büyük bir musibet gelen veya ciddî bir sıkıntı içinde olan kimsenin, salâh ve takvâ sahibi olduğuna inandığı bir zâtı ziyaret ederek kendisi için ondan Allah'a dua etmesini istemesi meşrû bir tevessül²⁶² olduğu gibi, normal zamanlarda da kemal ve fazilet sahibi Müslümanlardan dua talep etmek, nebevî bir tavsiye olmaktadır. Rasûl-i Ekrem'in Hz. Ömer'den, onun da Üveys el-Karanî'den dua talep etmeleri, Allah nezdindeki derecesi itibariyle üstün konumda olan bir mü'minin, kendisinden daha aşağı mertebede olan bir mü'minden dua talebinde bulunabileceğini de göstermektedir.

Sonuç

Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri adlı bu araştırmamızla, şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktadır:

-Üç tevessül çeşidi; *Esmâ-i hüsnâ* (Allah'ın isim ve sıfatları), *Sâlih amel ile tevessül* ve hayatta olan bir insandan *Dua talebi ile tevessül*, İslâm âlimleri arasında ittifakla kabul görmüş ve tavsiye edilmiştir. *Hasen* isnadla sabit olan *Melekler ile tevessül* de bu sınıfa dahil etmek mümkündür.

-*Zât ile tevessül* başlığı altında yer alan tevessül çeşitleri; *peygamberler ve sâlihlerin Allah nezdindeki mertebesi ile tevessül*, *peygamberler ve sâlihlerin Allah nezdindeki bakki ile tevessül* ve *vefatından sonra peygamberler ve sâlihlerle tevessül* ise, münakaşa mevzuu olmuştur. İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve onun açtığı çığırı devam ettiren âlimler, söz konusu tevessül çeşitlerini kabul etmeyip -en azından- bid'at olduğunu ifade ederlerken, Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) ve onun çizgisini takip eden âlimler de söz konusu tevessül çeşitlerini kabul, hatta tavsiye etmişlerdir.

-Zaman zaman İbn Teymiyye-Elbânî (ö. 1419/1999) çizgisinde ifrat ve teşeddüt,²⁶³ Sübkî-Kevserî (ö. 1371/1952) çizgisinde de tefrit ve tesâhül örnekleri gö-

259 Müslim, Fedâilu's-sahâbe, 224.

260 Aynı eser, Fedâilu's-sahâbe, 225.

261 Aynı yer.

262 Elbânî, *Tevessül*, s. 41.

263 İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) İbn Teymiyye'nin, İmâmiyye Şiâsi'nin otoritelerinden olan İbnü'l-Mutahher el-Hilî (ö. 726/1325)'nin *Minbâcû'l-kerâme fî ma'rifeti'l-îmâme* (Tebriz 1286, Tahran 1298, Kahire 1962) adlı eserine reddiye olarak yazdığı *Minbâcû's-sünne en-nebeviyye fî nak-*

ze çarpmaktadır. Bu tespit ve müşahedemiz, daha ziyade ricâl ilmiyle ilgili olmakla birlikte, tarafların, görüşlerine mesned teşkil eden delilleri işleyiş tarzları, kullandıkları ifade ve üslûpları için de geçerlidir. Rivâyetlerin metin ve isnadları hakkında değerlendirme yaparlarken, her iki tarafta da bazen tekellûf izleri görülmektedir. Bu durumda, İbn Teymiyye veya Elbânî'nin zayıf dediği her hadisin veya râvînin gerçekte öyle olmadığını, Sübkî veya Kevserî'nin de sahih kabul ettiği her hadisin veya sika râvînin gerçekte öyle olmadığını bir genel-geçer kâide olarak söylemek mümkündür.

-Araştırmada yirmiyi aşkın hadisin/haberin tahriç ve değerlendirmesi yapılmıştır. Tâli derecede verildiğinden kapsamlı bir tahriç ve değerlendirmeye tâbi tutulmayan birkaç hadis de bu rakama dahil edilmiştir. *Tahriç ve Değerlendirme* başlıkları altında verilen bilgilerden ve yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, *Zât ile tevessüle* ilişkin rivâyetler içinde isnad bakımından -sayıları az da olsa- *sahih* hadisler olduğu gibi, *hasen*, *zayıf* ve *mevzû* haberler de bulunmaktadır. Bu demektir ki, ilgili rivâyetler zât ile tevessülün imkân ve cevâzını ortaya koymaktadır.²⁶⁴ Bu itibarla, *Girişte İlgili Kavramlar* bölümünde kısaca *istiğâseyi* işlerken temas edildiği üzere, oldukça hassas olan tevhid akidesine bir hâlâ getirmeksizin, usûl ve âdâba riâyet ederek "Allah'ım, falan zâtın hürmetine... hakkı için... senin katındaki değer ve mertebesinden dolayı duamı kabul buyur!" demek sûretiyle, zât ile yapılan tevessülün meşrû olmadığı söylenemez. Bu şekilde yapılan bir duanın, şirke sebep olan bid'at/dalâlet bir tatbikat olduğu da ileri sürülmemelidir. Görebildiğimiz kadarıyla, zât ile tevessül konusunda taraflar arasındaki anlaşmazlığın temel sebeplerinden birisi, *tevessül* telâkkisi yani, bir kavram olarak *tevessülün* yüklendiği mana ve onun ifade ettiği espridir. Biz, bu farklı telâkkinin bir problem olarak görülmemesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü, -Hz. Ömer'in, Rasûl-i Ekrem'in amcası Abbas ile tevessülü açıklanırken Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin²⁶⁵ ifade ettiği gibi- vesile kılınan zâtın, aslında salih

zı kelâmi's-şîa ve'l-kaderiyye isimli kitabı üzerine yaptığı değerlendirmede, aslında onun gayet güzel cevaplar verdiğini fakat telif esnasında kaynağını hatırlamadığı bazı makbûl/sahih hadisleri veya senedi zayıf da olsa bazı mevcut/sabit rivâyetleri *mevzu* olduğu gerekçesiyle reddettiğini, hıfz konusundaki istidat ve kabiliyetinden dolayı hafızasına dayanarak naklettiğini, oysa insanın nişyan ile malûl olduğunu ve bundan dolayı İbn Teymiyye'nin, İbnü'l-Mutahher el-Hillî'nin kullandığı hadislerin büyük bir kısmı mevzu ve çok zayıf olmakla birlikte, onun sözünü çürüteyim (tevhîn) derken bazen Hz. Ali'yi küçük düşürdüğünü (tenkîs) ifade ederek onun, ifrat ve teşeddüdüne işaret eder. Bk. İbn Hacer, *Lisân*, c. VI, ss. 319-320; a. mlf., *Dürrer*, Beyrut trs., c. I, s. 71; Leknevî, *Ecvibe*, ss. 174-176. Leknevî de (bk. *age.*, s. 174) İbn Teymiyye'nin, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) gibi *hasen* hadisleri *mekzûb*, birçok *zayıf* haberi de *mevzû* kıldığını, hatta *zayıf* veya *mevzû* oluşu ihtilâf konusu olan birçok haberin, *mevzû* olmasında ittifak konusu olduğunu iddia ettiğini ifade eder.

264 Bu durumda, "insanları vasıta edinerek (tevessül) Allah'tan yardım istemeyi doğru bulmayan hadisçilerle Hanbelifiler..." (Yavuz, "İstimdad", *DİA*, c. XXIII, s. 364) şeklinde ifadesini bulan genel hüküm cümlesinin yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

265 Şevkânî, *ed-Dürrü'n-nâdi*, ss. 5-6. Ataç da (bk. *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, İstanbul 1993, s. 109) aynı sonuca ulaşır.

ameliyle veya Âlûsî (ö. 1270/1853)'nin²⁶⁶ tabiriyle "Allah'ın Peygamber'e olan sevgisiyle" tevessül edilmektedir. Tevessülün esprisi de burada saklı olmalıdır.

-Tevessülde bulunan (mütevessil) bir kul yalnız Allah'a dua/ibadet etmektedir. Bu açıdan bakıldığında tevessülün, "*Allah-insan ilişkisinde aracılık düşüncesi*" veya "*Allah ile kul arasında bir vasıta edinmek*" şeklinde anlaşılması pek de doğru olmayacaktır. Böyle olunca, "Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım isteriz!"²⁶⁷ veya "...Biz onlara, sırf bizi Allah'a yaklaştırmaları için ibadet ediyoruz"²⁶⁸ gibi âyetlerin, söz konusu tevessül ile bir alâkasının bulunmadığını söylemek de izahtan vâreste olmaktadır. Bu itibarla, tevessülde bulunan bir mü'minin, Câhiliye devrinin putperest mantık, zihniyet ve tatbikatıyla mukayese edilerek aralarında bir paralellik/benzerlik düşünülmesi gerçeği ifade etmemektedir.

-Aslında, dîn-i hâlis/tevhid titizliğini ileri sürerek tevessül meselesine mesafeli yaklaşan hüsn-i niyet sahibi bir mü'minin tepkiyle karşılanması nasıl uygun değil ise, nazarî veya amelî bakımdan tevessülü benimseyen bir Müslümanın tenkit edilmesi de doğru değildir. Her iki taraf, meseleyi büyütmeden ve işi husumete dönüştürmeden birbirini müsamaha ile karşılamalıdır. Nitekim, istiskâ konusunda "*Sâliblerle tevessülde bir beis yoktur.*" görüşü ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in "*Yalnız (bâsseten) Peygamber (s.a.v.) ile tevessül edilir.*" sözü kendisine bir suâl olarak tevcih edilen Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1201/1787) gibi bir şahsiyetin verdiği şu cevaptan, tevessülün o kadar büyütülecek bir mesele olmadığını öğrenmekteyiz:

"Bazıları salihlerle tevessüle ruhsat vermekte, bazıları da onu Peygamber (s.a.v.)'e has kılmaktadır. Âlimlerin ekserisi²⁶⁹ ise ondan nehyetmekte ve onu mekruh görmektedir. Bu mesele (tevhid ve akâidin değil) fıkıhın meselelerindedir. Cumhuriyetin "mekruh" görüşü bize göre doğru olmakla birlikte, biz onu yapan (tevessülde bulunan) kimseyi yadırgamayız. İctihad meselelerinde yadırgama (inkâr) bahis konusu olmaz ..."²⁷⁰

-Özellikle Elbânî çizgisini takip edenlerin, sözlü veya yazılı sert üslûplarıyla, tevessül konusunu gereğinden fazla büyüterek ümmetin gündemine taşıdıkları görülmektedir. Câmi müezzininin *salâsında*, şiir, naat ve kasidelerde veya yemek duası esnasında söylenen "yâ Rasûlallah" tabirini *istiğâse-istimdad* kabul ederek, bunu telâffuz edenleri bid'atçı hatta şirk davetçisi ilân edecek kadar nezaket ve müsamahadan uzak çağdaş selefi akımın/hareketin bazı mensuplarıyla karşılaşma ve tartışma imkânı bulmuşuzdur. Kanaatimizce, Anadolu kültür ve edebiyatın-

266 Âlûsî, *Rûbu'l-maânî*, c. VI, s. 128.

267 1 Fâtiha/5.

268 39 Zümer/3. Söz , Câhiliye/nüzül devri müşriklerine aittir.

269 Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kullandığı "*âlimlerin ekserisi*" tabirinin objektif olduğunu söylemek zordur. Bu tabir onun kendi zihin dünyasıyla ilgili olduğundan ihtiyatla karşılanmalıdır.

270 Muhammed b. Abdilvehhâb, *Müellefât*, Riyad trs., c. III, s. 68 (fetâvâ ve mesâil bölümü).

da şüyu bulan “yâ Rasûlallah” tabiri, ihtiva ettiği “nidâ sûretinde tevessül” manasının yanı sıra, daha ziyade Rasûl-i Ekrem’in âhiretteki şefâatini ummanın bir sembolü olarak *teberrüken* kullanılmaktadır. Bu durum bize, yetiştirme tarzı kadar meşrep, mizaç, fitrat ve muhit unsurunun münakaşa ve ihtilâflar üzerindeki tesirini göstermektedir. İfade etmeliyiz ki, sosyal ilişkilerde Kur’ân ve Sünnet ahlâkını hayata geçirmek zorunda olan Müslümanlar, ihtilâfa düştükleri konuları sözlü veya yazılı tartışırken, nezaket ve müsamaha göstererek çok daha merhametli, temkinli ve itidalli olmak durumundadırlar. Çünkü, kendi izinden gidilmesi hâlinde hayat/diriliş vaad eden Yüce Kur’ân,²⁷¹ Müslümanların kâfirlere karşı *şiddetli*, kendi aralarında ise *merhametli* olmalarını ve onların birlikte hareket edip güç birliği tesis etmek sûretiyle *kâfirleri öfkeden çatlatacak*²⁷² hâle gelmelerini istemektedir.

Abstract

Source Value of the Ahadith on Expedient (Wasila) and Entreaty (Tawassul)

In this study entitled Source Value of the Ahadith on Expedient (*Wasila*) and Entreaty (*Tawassul*), over twenty hadiths were examined and the following results were achieved:

Three kinds of entreaty, that is, the entreaty with the 99 attributes of God, the good deed and the request of invocation from an alive person, were unanimously accepted and suggested. It is also possible to include the entreaty with angels into this category.

The ways of entreaty placed under the title of entreaty with al-Dhat, that is, the entreaty with the degree of the Prophets and the the Pious before Allah, the entreaty with the right of the Prophets and the Pious before Allah and the entreaty with the Prophets and the Pious after their deaths are debatable.

Among the narrations about the entreaty with al-Dhat, there are also a few sound, good, weak and invented akhbar from the point of ascription (isnad). This means that these narrations indicate that the entreaty with al-Dhat is legitimate. This kind of entreaty was defined as making a request from God and invoking Him in order to achieve an desired thing and to abstain from an undesired thing with the expedient of at first the Prophets and the dead Pious, Ulama-Saints by mentioning their names. This kind of entreaty is stated in the sentence of “O my God, accept my prayer for the sake of such Pious/Schoolar!” Here, in fact, it has been made an entreaty with the good deed and character of the al-Dhat in question. The real meaning of the entreaty should be kept here.

BİBLİYOGRAFYA

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî (ö. 1162/1748), *Keşfu'l-bafâ ve müzîhu'l-il-bâs amme'stebera mine'l-ebâdis alâ elsineti'n-nâs*, Kahire, trs.

AHMED B. HANBEL (ö. 241/855), *Müsned*, Kahire 1313.

—————, *Kitâbu'l-ülel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Talat Koçyigit-İsmail Cerrahoğlu, İstanbul 1987.

AHMED MUHAMMED ŞÂKİR (ö. 1378/1958), *el-Bâsü'l-basîs şerhu İhtisâr-i ulûmi'l-badis*, Beyrut, trs.

ALÂEDDÎN ALÎ RIZA, *Nibâyetü'l-iğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ibtîlât*, Beyrut 1988.

ALÎ el-KÂRÎ, Ebu'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Sultân (ö. 1014/1605), *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-mesâbih*, Beyrut 1412.

—————, *Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe*, Beyrut 1985.

—————, *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-badis el-mevdû'*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep 1414.

ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd (ö. 1270/1853), *Rûhu'l-maânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Beyrut, trs.

ÂSİM EFENDÎ (ö. 1235/1819), *el-Okyânûsu'l-basîf fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhûl*, İstanbul 1305 (*Kâmûs*).

ATAÇ, Ali, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Tevessül* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

AYDINLI, Abdullah, *Hadis Istıbları Sözlüğü*, İstanbul 1987.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed (ö. 458/1065), *Şuabu'l-îmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Besyûnî Zağlul, Beyrut 1990.

—————, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâl-i sâhibi's-şerîa*, thk. Abdülmurtî Kal'acî, Beyrut 1985.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869), *el-Câmiu's-sabîh*, İstanbul 1979.

—————, *et-Târîhu'l-kebîr*, Beyrut 1407.

BÛSİRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Ebî Bekr el-Kinânî (ö. 840/1436), *Misbâhu'z-zücâce fî zevâid-i İbn Mâce*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1986.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (ö. 393/1003), *es-Sıbâh*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Mısır, trs.

CÛRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, İstanbul 1318.

DÂCVÎ, Mevlânâ Hamdullah, *el-Besâir li münkiri't-tevessül bi ehli'l-mekâbir*, İstanbul 1989.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah (ö. 255/868), *Sünen*, Kahire 1987.

EBÛ ÂSİM NEBÎL b. Hâşim, *Fethu'l-Mennân şerh ve tabkîku kitâbi'd-Dârimî Ebî Muhammed Abdillâb b. Abdirrahmân el-müsemma bi el-Müsned el-câmi'*, Beyrut 1419/1999.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünen*, İstanbul 1981.

EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Kahire 1407.

EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî (ö. 307/919), *Müsned*, thk. Huseyn Selim Esed, Dimaşk 1407.

EBÛ ZEHRA, Muhammed (ö. 1394/1974), *İbn Teymiyye bayâtübü ve asrubü ve fikrub*, Beyrut, trs.

ELBÂNÎ, Muhammed Nâsiruddîn (ö. 1419/1999), *et-Teveşsül envâubü ve abkâmuh*, Beyrut 1406.

_____, *Silsiletü'l-ebâdis es-sabîba ve şey' min fikbihâ ve fevâidihâ*, Beyrut 1985;

_____, *Silsiletü'l-ebâdis ed-daife ve'l-mevdüa ve eseruhâ es-seyyi' fi'l-ümme*, Riyad 1408.

_____, *İrvâü'l-ğalîl fî tabrici ebâdis-i menâri's-sebîl*, Beyrut 1979.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İst. 1971.

GUMÂRÎ, Ebu'l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. es-Siddîk (ö. 1413/1993), *Misbâhu'z-zecâce fi fevâid-i salâti'l-bâce*, Beyrut 1405.

_____, *İrğâmu'l-mübtedi' el-gabiyy bi cevâzi't-teveşsül bi'n-Nebîyy*, Amman 1412.

_____, *İlhâfu'l-ezkiyâ bi cevâzi't-teveşsül bi'l-enbiyâ ve'l-evlyâ*, Beyrut 1405.

_____, *el-Hâvi fi'l-fetâvâ*, Kahire 1402.

HÂKİM, Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîbayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1411.

HALİLÎ, Ebû Ya'lâ el-Kazvîni (ö. 446/1054), *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, Riyad trs.

HEYSEMÎ, Nüreddîn (ö. 807/1404), *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Beyrut 1967.

İCLÎ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 261/874), *Târîbu's-sikât*, thk. Abdulmu'tî Kal'acı, Beyrut 1984.

İRÂKÎ, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm (ö. 806/1403), *el-Muğni an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fî tabrici-i mâ fi'l-İhyâ mine'l-abbâr (İhyâ ile birlikte)*, Beyrut, trs.

_____, *et-Takyîd ve'l-izâh li mâ ütlika ve üğlika min kitâb-i İbni's-Salâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Beyrut 1981.

İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1070), *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb (el-İsâbe ile birlikte)*, Beyrut 1409.

İBN ABDİLHÂDÎ, Muhammed b. Ahmed (ö. 744/1343), *es-Sârimu'l-menkî fi'r-reddi ale's-Sübkî*, Beyrut 1405.

İBN ADİYY, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî (ö. 365/975), *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Beyrut 1409.

İBN ALLÂN, Muhammed es-Siddîkî el-Mekkî (ö. 1057/1647), *el-Futûbât er-rabbâniyye ale'l-Ezkâr en-neveviyye*, Beyrut 1978.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (ö. 571/1175), *Târîbu medînet-i Dimaşk*, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Beyrut 1414.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1200), *el-İlehu'l-mütenâbiye*, Beyrut 1403.

_____, *Sifetu's-safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, Haleb 1389/1969.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Abdurrahman er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerb ve't-ta'dîl*, Beyrut, trs.

_____, *İlehu'l-badîs*, Beyrut 1985.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-ebâdis ve'l-âsâr*, thk. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1409.

İBNÜ'L-ESÎR, Mübârek b. Muhammed (ö. 606/1209), *en-Nihâye fi garibi'l-badîs*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kahire 1385.

İBN HACER, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sabîbi'l-Buhârî*, Beyrut, trs.

_____, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, Beyrut 1409.

_____, *Tebzîbu't-tehzîb*, Beyrut 1412.

_____, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut 1406.

_____, *Lisânu'l-mîzân*, Beyrut 1986.

_____, *ed-Dürreru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, Beyrut, trs.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sikât*, Haydarâbâd 1979.

İBN HUZEYME, Muhammed b. İshâk en-Nisâbüri (ö. 311/923), *Sabîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1975.

İBN İSHÂK, Muhammed (ö. 151/768), *Siyer*, thk. Muhammed Hamîdullah, Konya 1981.

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 751/1350), *Medâricü's-sâlikîn*, Beyrut, trs.

İBN KEMAL PAŞA, Ahmed Şemseddîn (ö. 940/1533), *Şerbu'l-ebâdîs el-erbaîn (Resâil içinde)*, İstanbul, trs.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil ed-Dımaşkî (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut 1408.

_____, *İhtisâru ulûmi'l-badîs*, Beyrut, trs.

_____, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb, Kahire 1414.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvîni (ö. 273/886), *Sünen*, Kahire 1952.

İBN MAÎN, Yahyâ (ö. 233/847), *Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke 1399/1979.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed el-İfrikî el-Mısırî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, trs.

İBN MERZÛK, Ebû Hâmid, *Berâetü'l-eş'ariyyîn min akâidil-mubâlifîn*, Dimaşk 1388.

İBN SA'D, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, trs.

İBNU'S-SALÂH, Ebû Amr eş-Şehrazûrî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-badîs*, thk. Nureddîn İtr, Beyrut 1401.

İBNÜ'S-SÛNNÎ, Ebû Bekr Ahmed ed-Dîneverî (ö. 364/974), *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn, Dimaşk 1989.

İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed (ö. 728/1327), *Kâide celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle*, Beyrut 1390.

İZZ B. ABDİSSELÂM, Ebû Muhammed İzzeddîn Abdülazîz b. Abdisselâm (ö. 660/1262), *Kütübu'l-fetâvâ*, tahric ve talik: Abdurrahman b. Abdilfettah, Beyrut 1406.

İZZET ALİ ATİYYE, *el-Bid'a tabdûdübâ ve mevkufu'l-İslâm minbâ*, Beyrut 1400.

KAZVÎNÎ, Muhammed b. Abdurrahman, *Telhîsü'l-Miftâh*, İstanbul, trs.

KEVSERÎ, Muhammed Zâhid (ö. 1371/1952), *Mabku't-tekavvül fi mes'eleli't-tevessül (Makâlât içinde)*, Kahire 1414.

_____, *İrgâmu'l-merîd fi şerbi'n-nazmi'l-atîd li tevessülü'l-mürîd bi ricâli't-tarf-kati'n-nakşebendiyye el-bâlidîyye ez-ziyâiyye*, İstanbul 1328.

KUŞEYRÎ, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm en-Nîsâbüri (ö. 465/1072), *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerîf, Tahran (Kahire baskısından ofset), trs.

LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenât Abdülhayy (ö. 1304/1886), *er-Raf'u ve'l-tekmül fi'l-cerbi ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Beyrut 1407.

_____, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşera el-kâmile*, ta'lik ve thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Beyrut 1994.

MEKKÎ, Huseyn b. Muhammed Saîd, *İrşâdû's-sâri ilâ menâsiki'l-Molla Ali el-Kârî*, Mısır, trs.

MAHMUD SAÎD MEMDUH, *Raf'u'l-minâra li tabrici ebâdîsi't-tevessül ve'z-ziyâra*, Beyrut 1997.

MANSÛR Ali Nâsîf, *Gâyetü'l-me'mûl şerbu'l-Tâc el-camii li'l-usûl (et-Tâc ile birlikte)*, İstanbul 1979.

MUHAMMED ALEVÎ el-Mekkî el-Hasenî, *Mefâhîm yecibu en tusabbaha*, Kahire 1410.

MUHAMMED B. ABDÛLVEHHÂB (ö. 1201/1787), *Müellefâtü ş-şeyb el-imâm Muhammed b. Abdüvehbâb*, hzl. eş-Şeyh Sâlih b. Abdirrahmân-Muhammed b. Abdirezzâk, Riyad, trs. (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye neşri).

MÛBÂREKÛRÎ, Muhammed Abdurrahman (ö. 1353/1934), *Tuhfetü'l-ahvezî şerbu Câmii'l-Tirmizî*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Kahire, trs.

MÛNÂVÎ, Muhammed Abdurraûf (ö. 1031/1622), *Feydu'l-Kadîr şerbu'l-Câmii's-sağîr min ebâdîsi'l-beşîr en-nezîr*, thk. Ahmed Abdüsselâm, Beyrut 1415.

MÛNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-Misrî (ö. 656/1258), *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-badîs*, Mısır, trs.

MÛSLÎM, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbüri (ö. 261/875), *el-Câmii's-sâhib*, Kahire 1955.

NEBHÂNÎ, Yusuf b. İsmâil (ö. 1350/1931), *Şevâidu'l-hakk fi'l-istiğâse bi seyyidi'l-balk*, Mısır 1385.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed (ö. 303/915), *Sünen*, Beyrut, trs.

_____, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrâhim Zâyed, Beyrut 1406.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Ezkâr min kelâm-i seyyidi'l-eberrâr*, İstanbul 1955.

_____, *el-Mecmû' şerbu'l-Mübezzeb li's-Şîrâzi*, thk. Muhammed Necîb el-Mutîî, Cidde, trs.

RÂĞIB, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn el-İsfehânî (ö. 425/1033 civarı), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut 1992.

RÂZÎ, Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 690/1290 civarı), *Muhtâru's-sibâb*, Beyrut 1398.

SAFEDÎ, Salâhaddîn Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Wiesbaden 1962.

SAÎD HAVVÂ, *Terbiyetünâ er-rübüyye*, Beyrut 1399.

SÂLİHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ed-Dimaşkı (ö. 744/1343), *Tabakâtü ulemâi'l-badîs*, thk. Ekrem el-Bûşî, Beyrut 1409.

SEHÂRANPÛRÎ, Halil Ahmed (ö. 1346/1927), *Bezlü'l-mecbûd fî hall-i Ebî Dâvûd*, Beyrut, trs.

SEHÂVÎ, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1496), *el-Makâsıdu'l-base-ne fî beyâni kesîrin mine'l-ebâdîsi'l-müştebira ale'l-elsine*, Mısır 1991.

- SEHÂVÎ, *el-İbtibâc bi ezkâri'l-müsâfir el-bâcc*, thk. Ali Rıza b. Abdillâh, Medine 1993.
- _____, *Tabricü ebâdisi'l-âdilîn li Ebî Nuaym el-İsbehânî*, thk. Meşhur Hasan Mahmud, Amman 1408.
- _____, *el-Kavlu'l-bedî' fi's-salâti ale'l-Habîb eş-şefî'*, Beyrut 1407/1987.
- SÖNMEZ, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân ve Cerb-Tadil Metodu*, İstanbul, trs.
- SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman (ö. 911/1505), *Tedribu'r-râvî fi şerh-ı Takribi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1405.
- SÛBKÎ, Takıyyüddîn Ebû'l-Hasen Ali (ö. 756/1355), *Şifâu's-sekâm fi ziyâreti hayri'l-enâm*, Mısır 1318.
- SÛLEMÎ, Ebû Abdirrahman Muhammed (ö. 412/1021), *Tabakâtu's-süfîyye*, thk. Nu-reddin Şerîbe, Kahire 1418.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *ed-Dürri'n-nadîd fi ihlâs-ı kelimesi't-tevhîd*, Beyrut (1932 baskısından ofset), trs.
- _____, *Neylu'l-evtâr min ebâdis-i seyyidi'l-ahyâr şerbu Münteka'l-abbâr*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd-Mustafa Muhammed el-Hevârî, Mısır 1398.
- _____, *Fethu'l-Kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tef-sîr*, Mısır 1383.
- TABÂTABÂÎ, es-Seyyid Muhammed Huseyn (ö.1402 /1981), *el-Mizân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut 1411.
- TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî Abdül-mecîd es-Selefi, Beyrut, trs.
- _____, *er-Ravdu'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-sağîr*, thk. Muhammed Mahmud Şekûr, Beyrut 1985.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Sıdkı Cemîl el-Attâr, Beyrut 1415.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer (ö. 793/1391), *Muhtasarul-maânî*, İst. 1307.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevduâti'l-ulûm*, Beyrut 1405.
- TEMİMÎ, Takıyyüddîn ed-Dârî el-Misrî (ö. 1005/1595), *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâci-mi'l-İlhanefiyye*, Riyad 1983.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed (ö. 279/892), *Sünen*, İstanbul 1992.
- UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- UKAYLÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr (ö. 323/934), *Kitâbu'd-duafâ el-kebir*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1404.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "İstimdad", *DİA*, c. XXIII, ss. 363-364.
- YILDIRIM, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Anka-ra 2000.
- ZEHÂVÎ, Cemil Efendi Sıdkı, *el-Fecru's-sâdik fi'r-reddi alâ münkiri't-tevessül ve'l-ke-râmât ve'l-havârik*, İstanbul 1986.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *Siyeru a'lâ-mi'n-nübelâ*, Beyrut 1985.
- _____, *et-Telbîs* (Hâkim'in *Müstedrek'i* ile birlikte), Beyrut 1411.
- _____, *Tezkiratu'l-buffâz*, Haydarâbâd 1958.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'ricâl*, Beyrut 1963.

_____, *el-Kâşif fî ma'rifet-i men lehû rivâye fî'l-kütûbi's-sitte*, takdim: Muhammed Avvâme, Cidde 1413.

ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Beyrut, trs.

ZEMAŞERÎ, Cârullah Mahmud b. Ömör (ö. 538/1143), *el-Keşşâf an bakâiki'tenzîl ve uyu'ni'l-akvâl fî vücûbi't-te'vil*, Beyrut, trs.

ZÜRKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî el-Mısırî (ö. 1122/1710), *Şerhu'l-Mevâbil el-ledünniyye bi'l-minab el-Muhammediyye li'l-Kastallânî* (ö. 923/1517), Mısır 1328.